

T. C.
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA SİLVAN

HAZIRLAYAN
MEKKİ ULUDAĞ

DANIŞMAN
YRD. DOÇ. DR. RAMAZAN GÜNAY

DİYARBAKIR

2011

T. C.
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA SİLVAN

HAZIRLAYAN
MEKKİ ULUDAĞ

DANIŞMAN
YRD. DOÇ. DR. RAMAZAN GÜNAY

DİYARBAKIR

2011

ÖZET

19. yüzyıl sonunda dünya devletlerinin sömürgecilik politikaları ve aralarındaki rekabet önce soğuk savaşın, ardından da Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasına neden olmuştur. Bu ilk Dünya Savaşı'ydı ve tüm dünyayı doğrudan veya dolaylı olarak etkilemiştir. Osmanlı Devleti'nin bu savaşa girmesi zaten iyi olmayan ekonomik ve askeri düzeninin, savaştaki kötü gidişat ve ardından gelen yenilgi nedeni ile daha da kötü olmasına neden olmuştur. Bu savaşın Osmanlı Devleti'ne etkisi farklı şekillerde ortaya çıkmıştır. Bu durum bazı bölgeler için bağımsızlıkla sonuçlanırken bazı bölgeler için de tam bir felaket ve yıkıma sebep olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı'ndan ciddi manada olumsuz olarak etkilenen bölgelerden biri olan Silvan için savaş; ciddi anlamda ekonomik bunalım, çok sayıda ölü ve yaralı, salgın hastalıklar ve daha bir çok sıkıntıyı geride bırakarak sona ermiştir. Silvan'ın Birinci Dünya Savaşı'ndaki en önemli rolü ise Mustafa Kemal'in yönetmiş olduğu 16. Kolordu'nun Silvan'da konuşlanması ve bu Kolordu'nun bu esnada düşman işgaline geçmiş olan Muş ve Bitlis'i tekrar geri almış olmasıdır. Silvan'ın muhkem bir dağın yamacında bulunması, içinden geçen yollara hakim bir konumda olması ve stratejik konumu 16. Kolordu'nun komuta merkezi olarak tayin olunmasına sebep olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Meyyafarikin, Birinci Dünya Savaşı'nda Silvan, Diyarbakir, Birinci Dünya Savaşı, Mustafa Kemal.

ABSTRACT

At the end of 19th century, increasing competition and colonialism politics firstly caused cold wars, then to the First World War. It was the First World War and affected all of the world directly or indirectly. With its miserable economic and military system, entering the Ottoman State to the war, worsened the economic and military conditions of the Ottoman State which were already worse. Affects of this war on the Ottoman State come to light in different ways. This war ended with freedom for some parts and with a great destruction and catastrophe for some other parts of the Ottoman State.

Silvan was one of the most destroyed and greatly harmed part of the State. The war ended with great economic problems, a lot of died and injured people, a lot of epidemic diseases and more other destructions to Silvan. To the most important role of Silvan in the First World War is that staying 16th corps under the commandership of Mustafa Kemal at Silvan and getting back Muş and Bitlis from enemy's occupation. Besides, as being at the hillside of a firm mountain and dominating the roads which passes into it, has been caused selection of Silvan as the center of corps.

Key Words: Meyyafarikin, Silvan in the First World War, Diyarbakir, the First World War, Mustafa Kemal.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne

Bu çalışma jürimiz tarafından

Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ
olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Yrd. Doç Dr. Ramazan GÜNAY

Üye : Yrd. Doç Dr. Mehmet KARATAŞ

Üye : Yrd. Doç Dr. Mustafa SARIBIYIK

Üye :

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Prof. Dr. Sabri EYİĞÜN

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Silvan, Birinci Dünya Savaşı'nda 16. Kolordunun merkezi olması itibariyle önemli bir rol oynamıştır. Mustafa Kemal uzun bir süre Silvan'da kalmış ve o cephedeki savaşı buradan yönetmiştir.

Bu çalışmada öncelikle Silvan'ın Birinci Dünya Savaşı'ndaki durumuyla ilgili bilgi ve belgeler toplanmış, farklı kaynaklardaki bilgilere yer verilmiş ve okuyucunun bu bilgilerin analizinden hareketle bir sonuca varması amaçlanmıştır.

Konuyla ilgili olarak İstanbul ve Ankara'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Ankara'daki Cumhuriyet Arşivi, Milli Kütüphane, ODTÜ Kütüphanesi, Bilkent Kütüphanesi ve Vakıflar Arşivinde araştırma yapılmıştır. İstanbul'da da Beyazıt Kütüphanesi, Atatürk Kitaplığı, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi ve Beyazıt'taki tüm sahaflarda konuyla ilgili kaynak taraması yapılmıştır. Ayrıca Genelkurmay Başkanlığı ATASE yayınları da taranmış ve konuyla ilgili olan kaynaklar incelenmiştir. Ancak bütün bu arşivlerde Silvan ile ilgili çok fazla belgeye rastlanmamıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nda Silvan konusu ile ilgili olarak bilhassa Birinci Dünya Savaşı'yla alakalı yapılmış olan çalışmalardan faydalanılmıştır. Mustafa Kemal'le ilgili yapılan çalışmalar içerisinde Silvan ve Mustafa Kemal'in Silvan'daki yaşantısı incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

İngilizce kaynaklar veri tabanlarından taranmış, fakat bunlar genellikle Doğu Cephesi veya Kafkas Cephesini ele aldıklarından dolayı müstakil olarak Silvan'dan bahseden verilere rastlanmamıştır.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	II
ÖNSÖZ	IV
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR	VII
GİRİŞ	1
A- BİRİNCİ BÖLÜM	3
SİLVAN TARİHİ (TANZİMAT' A KADAR).....	3
<i>Silvan'ın Tarih Boyunca Aldığı Adlar ve Yerleşim Yeri</i>	3
<i>Silvan'ın Kuruluşu ve Tarihi Seyri</i>	10
<i>Silvan'ın Tarihi Eserleri</i>	20
<i>Silvan Kalesi</i>	20
<i>Silvan Ulu Camii</i>	22
<i>Hasuni Mağaraları</i>	22
<i>Malabadi Köprüsü</i>	22
<i>Karabehlül Bey (Mira) Camii</i>	23
<i>Silvan'ın Nüfusu</i>	24
B-İKİNCİ BÖLÜM	26
A- I. DÜNYA SAVAŞI'NA GİRERKEN	26
B- MUSTAFA KEMAL VE SAVAŞ BOYUNCA SİLVAN	28
<i>Mustafa Kemal'in 16. Kolordu Komutanlığı ve Silvan'a Gelişi</i>	28
<i>Cephenin Genel Durumu</i>	33
<i>Osmanlı Ordusunun Savaş İçin Hazırlıkları</i>	33
<i>Osmanlı Devleti 2. Ordusunun Durumu ve Harekat Planları</i>	34
<i>2. Ordunun Karşı Cephesinde Bulunan Rusların Durumu</i>	35
<i>Osmanlı Birliklerinin Muş ve Bitlis Taarruzu</i>	37
<i>Rus Birliklerinin Karşı Taarruzu</i>	39
<i>Osmanlı Birliklerinin Yeniden Taarruza Geçmesi</i>	40
<i>Rusların Tekrar Karşı Taarruzda Bulunmaları</i>	40

C- SAVAŞIN SONU VE SİLVAN	45
<i>Rusya'da İhtilal ve Ateşkes</i>	45
<i>Anlaşma ve Doğu Cephesi'nde Savaşın Sonu</i>	46
C-ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	49
MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN SİLVAN'DAKİ YAŞANTISI.....	49
SONUÇ	52
BELGELER	53
RESİMLER	57
KAYNAKÇA	68

KISALTMALAR

age	Adı geçen eser
bkz	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
ev.	Çeviren
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
EI	The Encyclopaedia of Islam
haz.	Hazırlayan
İA, M.E.B.	İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı
ing.	İngilizce
nşr.	Neşreden
p.	sayfa (ing)
s.	Sayfa
S.	Sayı
trc.	Tercüme
TTK	Türk Tarih Kurumu
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve diđerleri
vs.	Vesaire
yay.	Yayınları
yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı, tüm dünya devletlerini ve halklarını etkileyen ilk büyük dünya savaşı olmuştur. Bu açıdan bakıldığında diğer savaşlardan en büyük farkı tüm dünyayı etkilemesi ve dengeleri değiştirmiş olmasıdır. Ekonomik ve sosyal anlamda dünya için tam bir yıkım getiren bu savaş, özellikle savaşa giren devletler için tam bir felaket anlamına gelmektedir. Savaştan mağlup olarak ayrılan devletler için ise bölünme, yıkılma, çökme ve felaket getiren bir savaş olmuştur. Dünya üzerindeki son imparatorlukların da yıkıldığı bu savaştan sonra savaştan yenilmiş olarak ayrılan devletler uzun süre toparlanamazken savaştan galip olarak çıkan devletler arasında dah fazla sömürge kapma yarışı başlamıştır.

Gelişmiş Avrupa ekonomilerinin ezici rekabeti karşısında Osmanlı Devleti, ham madde satan ve mamul madde satın alan bir ülke durumuna gelmiş ve sanayileşmesini gerçekleştirememiştir. Osmanlı sanayiinde kullanılan makinelerin çoğu ithal edilmekteydi ve bunlar dao dönem için ileri teknoloji ürünü değillerdi. XX. yy başlarında Osmanlı sanayiinde kullanılan makine ve teçhizatlar daha çok Alman ürünüydü.¹

I. Dünya Savaşı'nın incelenmesi ve tüm ayrıntılarıyla ortaya çıkarılması hususunda üzerine en çok görev düşen bilim dalı şüphesiz tarih bilimidir. Bu bağlamda Birinci Dünya Savaşı'nda Silvan incelenirken özellikle arşivlerden yararlanılmaya çalışılmıştır. Ancak arşiv malzemesini tespit etmek, ayırmak, kayba uğratmaktan korumak ve gerekli şartlarda saklamak² gibi görev ve fonksiyonları bulunan arşivlerin bu görevlerinden bazılarını yerine getirememiş olmalarından kaynaklanan sorunlardan dolayı konuyla ilgili tüm belgelere ulaşılmış olduğunu söylemek güç olacaktır. Bununla birlikte bir olaya fiilen iştirak etmiş veya çok yakından takib etmiş bir kimsenin kaleme aldığı eser veya bir zafer sonunda onun hatırasını yaşatmak için dikilen kitabe, abide ya

¹ A. Gündüz Ökçün, *T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi 1970, s.20-21.

² E. Semih Yalçın, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihinin Kaynakları*, Berikan Yayınları, Ankara 2007, s.37.

da devletin resmi evrakı gibi ana kaynaklarla birlikte birince elden kaynakların bulunmasının güçlüğü üzerine ana kaynaktan faydalanılarak meydana getirilen ikinci elden³ olan konuyla ilgili yayınlanmış kaynaklara ulaşılmaya çalışılmış ve bu eserler tedkik edilerek konunun aydınlatılması amaçlanmıştır.

Hobsbawn'ın büyük bir bölümünde barbarlığın yeniden tırmanışa geçtiğini söylediği yirminci yüzyılın⁴ başlarında meydana gelen Birinci Dünya Savaşı, tüm toplumları etkilemekle kalmamış, savaştan yenik ayrılmış olan Osmanlı toplumu gibi toplumlar için tam bir felaketle sonuçlanmıştır. Bu savaştan sonra Silvan'da da uzun süre açılan yaralar kapatılamamış, ekonomik ve sosyal hayat uzun süre sekteye uğramıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nın sebep olduğu yıkımın ardından imzalanan antlaşmalar barışçıl bir dünya düzeni kurmak yerine galip ülkelerin çıkarlarını sağlamaya dönüktü⁵ ve bu durum da yeni bir dünya savaşının çıkmasının en önemli nedenlerinden biri olacaktır.⁶

I. Dünya Savaşı boyunca Osmanlı Devleti'ndeki fiyatların sürekli olarak artması ve paranın da devamlı bir surette değer kaybı yaşaması toplum ekonomisi üzerindeki savaşın olumsuz etkileri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanında savaş sırasındaki salgın hastalıklar da toplumu derinden yaralayan başka bir konudur.

³ Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usul*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 1998, s.17.

⁴ Eric Hobsbawn, *Tarih Üzerine*, çev.Osman Akınhay, Bilim ve Sanat Yay., Ankara 1999, s.384.

⁵ İlhan Tekeli; Selim İlkin, *Türkiye Belgesel İktisat Tarihi, 1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2009, s.4.

⁶ İlhan Tekeli; Selim İlkin, *age*, s.67-68

A- BİRİNCİ BÖLÜM

SİLVAN TARİHİ (Tanzimat'a Kadar)

Silvan'ın Tarih Boyunca Aldığı Adlar ve Yerleşim Yeri

Ortaçağ'ın önemli merkezlerinden biri olan Silvan'ın eski adı, İslâm kaynaklarında adı Mâfârkin, Mefârkin ve Fârkin şeklinde geçmektedir. Grekçe'de Martyropolis (şehitler şehri). Süryânîce'de Mipherket, Muhârikîn, Muphargin ve Ermenice'de Nphkert adlarıyla tanınır. Yâkût el-Hamevî'ye göre eski adı Medûr-Sâlâ'dır (din kurbanlarının şehri).⁷ Silvan bölgesinin adı Sophanane'dir.⁸

Silvan çok eski bir yerleşim yeri olduğundan, tarih boyunca çeşitli isimlerle anılmıştır. Silvan'ın kuruluşu hakkında bir çok kaynakta farklı bilgiler yer almaktadır. Evliya Çelebi'ye göre Şehrin ilk banisi Musul kalesi içinde medfun bulunan Cercis Nebi ümmetinden Handik adında bir hükümdardır ki Cercis Nebi'nin öğretmesi ile kaleyi inşa etmiştir.⁹ Eğer bu rivayet doğru ise; Silvan, milattan sonra üç yüz tarihine doğru inşa edilmiş demektir. Çünkü Cercis Peygamber bu tarihlerde yaşamıştı.¹⁰ Silvan'ın M. Ö. 77 yıllarında kurulduğu kabul edilen Tiğranokerta (Tigranocerta) şehri olduğu diğer bir rivayettir.¹¹

Seyahatnamelerde Silvan'ın tarih boyunca aldığı isimler ve kuruluşuyla ilgili şu bilgiler vardır: Amid'in kuzeyinde yaklaşık 43 km uzaklığında bulunan Meyyafarikiyn, Amid'in yakınlarında Dicle'ye akan Nymphoeus nehrinin kıyılarında inşa edilmişti; o da Carcathiocerta gibi Sophene'in veya Sophanen'in bir bölgesiydi ve bu bölgenin en önemli kentiydi. Bu da Stabon'un ona kraliyet sıfatını kullanma nedenini açıklamaktadır. Süryaniler ona Miferket ve Ermeniler de Nep'hergerd adını vermektedir. Martyropolis adı, 4. asırda ortaya çıkmıştır; muhtemelen bu isim

⁷ M. Ahmet Savran, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 29, s.810-811.

⁸ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar*, I. Cilt, Diyarbakır Kültür ve Sanat Yayınları, 1996, s.25.

⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, Üçdal Yay. İstanbul-1986, C. III-IV, s.471.

¹⁰ Süleyman Savcı, *Silvan Tarihi*, Diyarbakır Matbaası, Diyarbakır 1954, s.5.

¹¹ Şevket Beysanoğlu, *age*, s.25.

Hıristiyanlığın oraya hakim olmasından önce kullanılan ismin yerini almıştır; bu eski isim de büyük bir ihtimalle Martyropolis ile aynı bölgede bulunmasına rağmen Aşağı-İmparatorluk metinlerinde hiç karşılaşılmayan Carcathiocerta'dır. Belki de Sophene'in küçük prensleri dönemindeki ihtişamı kaybetmiş ve belki piskopos Maruta İran'da bulabildiği bütün kutsal kalıntıları toplayıp oraya götürdüğünde ve oraya yeni adını verdiğinde bu kent önemli bir kent değildi. İran ile Konstantinop İmparatorluğunun sınırında bulunması bu kente önem kazandırmıştır. Ammien Marcellin'in metninde verdiği bilgilere bakacak olursak ve Arap coğrafyacı İbn Havkal'un söylediklerine göre onuncu asırda da aynı yerde bulunduğuna göre bu kent Dicle'nin doğu kıyısı üzerinde bulunmaktadır.¹²

Silvan'ın ne zaman kurulduğu ve buradaki kalenin ne zaman ve kimler tarafından inşa edildiği kesin olarak bilinmemekte ve kaynaklarda buna dair bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak üzerindeki haç resmi ve mimari tarzından burasının Romalılar tarafından inşa olunduğu tahmin edilmektedir. Ancak yine de kesin olarak bir şey söylemek mümkün değildir.¹³

Meyyâfârikîn, Diyarbakır havzasının kuzeyinde bulunan Güneydoğu Toroslarının güney eteğinde ve Diyarbakır'ı Bitlis'e bağlayan ana yol üzerinde bulunmaktadır.

Şehrin ne zaman kurulduğu bilinmemekle birlikte hakkındaki efsanevî bilgilerden tarihinin milâttan önceki yıllara kadar pek gitmediği sonucu çıkmaktadır. Bazı kaynaklarda Meyyâfârikîn ile aynı yer olarak gösterilen, Arsaki Kralı II. Tigranes'in (m.ö. 95-94) kurduğu yeni başşehri Tigranokerta'nın burası olma ihtimali üzerinde durulmaktadır. İbnü'l-Ezrak el-Fâriki, Meyyâfârikîn'deki Melki Kilisesi'nde bulunan Süryânîce bir kitaptaki bilgilere dayanarak Sâsânî İmparatoru I. Yezdicerd'den (399-420) izin alan Psikopos Mârûsâ tarafından kurulduğunu ve onun Hıristiyan din şehidlerinin naaşlarını buraya naklettiğini söyler.¹⁴ Tüm doğu Süryanileri patriği Mar İğnatius Aphram I. Barsaum'un 1943'te Humus'ta basılan Kitabü'l-Lü'lü'ül Mensur fi

¹² M. Şefik, Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, Kent Yayınları, İstanbul, 2003, s.55.

¹³ Süleyman Savcı, *age*, s.4-5.

¹⁴ M. Ahmet Savran, *DİA*, C.29, s.811.

Tarihü'l-Ulum ve'l-Adabüs-Süryaniyye adlı eserinde belirttiğine göre, Marutha, Bizans İmparatoru tarafından 399, 403 ve 408 tarihlerinde Sasanlı İran Şehinşahı I. Yezdigerd'e elçi olarak gönderilir. Marutha Sasanlı başkenti Medayin (Ktezifon) mu'tezile Hıristiyanları Caseliki I. İshak ile 410 yılında görüşmüş, eskiden II. Şapur'un ordusunun katlettiği Hıristiyan askerleri arasındaki "Kırklar" adlı şehitlerin kemiklerini getirerek Silvan'a gömdürmüştür.¹⁵ Bu yüzden şehre Bizanslılar Martiropolis (Şehitler şehri) adını vererek resmen kullanmışlardır.¹⁶

Meyyâfârikin'in tahkimine İmparator I. Anastasios zamanında (491-518) başlanmışsa da ancak I. Justinianos (527-565) tahta çıktıktan sonra bitirilebilmiş ve bu arada şehrin adı da Justinianapolis olarak değiştirilmiştir. Meyyâfârikin 589 yılında Sâsânîler'in eline geçiyse de 591'de bir yardıma karşılık Bizanslılar'a iade edilmiş ve İmparator Herakleios burayı İslâm fethine kadar elinde tutmuştur. İbnü'l-Ezrak ve Yâküt el-Hamevî'nin naklettikleri bir hıristiyan efsanesinden şehrin İslâm öncesi dönemde de çok mâmur olduğu, burada çeşitli manastır ve kiliseler ile şehitliklerin (martyrium, martirion) bulunduğu anlaşılmaktadır. Bazı kiliselerin harabeleri bugün de varlıklarını devam ettirmektedirler.¹⁷

Yer yer görülen tamirler ve kitabelerden elde edilen bilgilere göre birbirini çevreleyen her iki surun bir çok istilayamaruz kaldığı anlaşılmaktadır. İlk inşaat zamanından kalan ve tamir görmeyen burçlar ile duvarları aynı tarzda yapılmıştır. Burçlar, tamamıyla birbirinden bağımsız yapılmıştır. Uzunlukları on buçuk ve genişlikleri de yedi metre kadar olup yükseklikleri ise yirmi beş metreyi geçmekte ve umumiyetle iki burcun arasında birer payende bulunmaktadır. İki burcun arasındaki mesafe yirmi metreden fazladır. Burçlar genel olarak tahribe uğramıştır. Bir kaç müstesna olmak üzere ikinci katları da genelde yıkılmış durumdadırlar.¹⁸

Bizans İmparatoru Justinian 527'de tahta çıktıktan sonra Anastasius zamanında başlatılan imar ve tahkim faaliyetlerine büyük bir hız verdirdi. Böylece Martiropolis

¹⁵ Şevket Beysanoğlu, age, s.25-26.

¹⁶ M. Ahmet Savran, *DİA*, C.29, s.810.

¹⁷ M. Ahmet Savran, *DİA*, C.29, s.811.

¹⁸ Süleyman Savcı, age, s.6.

bölgenin en önemli askeri merkezlerinden biri durumuna getirildi. Bu arada şehre Justinianopolis adı verildi ise de bu ad kısa bir süre sonra unutuldu.¹⁹ (bkz resim 1)

Hemen birçok burcun birer ev haline çevrildiği görülür. Zengin aileler bunların üzerine yeniden birer ev inşa ederek ikametlerine elverişli bir hale getirip yüksekte yaşamağa yeltenmişlerdir. Nisbeten yoksul olan halk kitlesi alt katlarını işgal etmektedir. Surun taşları malta taşlarına benzeyen beyaz sert bir cins taş olup düzgün yontulmuştur. Bu taşlar ¼ metre veya daha büyüklüktedirler. Taşlar zaman geçtikçe sertleşmiş ve adeta mermerleşmiştir. Kullanılan harçlar dahi o derecede taşlaşmıştır ki bir parçasını koparmak mümkün değildir. Surların bu özelliği nedeniyle tamamıyla tahrip felaketinden kurtulmuşlardır. Belli bir sahanın etrafını kuşatan surlar, batıdan doğuya doğru daha uzuncadır. Doğudan batıya dört yüz elli, güneyden kuzeye ise üçyüz metre kadar uzunluğu vardır. Yapılan araştırmalar neticesinde vaktiyle elli burç olup bunlardan onu batıda, onu doğuda, on beşi kuzeyde ve on beşinin de güneyde bulunduğu anlaşılmıştır.²⁰ (bkz resim 2)

Kasabadan kolayca dışarı çıkabilmek için dokuz kapısı mevcut imiş ki bunlardan dördü güneyde, ikisi kuzeyde, ikisi batıda ve birisi de doğuda bulunmaktadır. Bunların bir kısmı tamamen bir kısmının da sağ, solu eşiği veya hizası mevcuttur. Kapılara hususi bir güzellik ve yine hususi bir metanet ve ehemmiyet atfedildiği, bir kısmının da kitabelerle süslendiği göze çarpmaktadır. Hele Kulfa kapısı'nın zerafeti ve kitabesindeki yazının mükemmeliyeti ve süsü oldukça etkileyicidir. Kapılardan bir kısmının sonradan açıldığı veya tamir edilmek suretiyle yenilendiği düşünülmektedir. Surun kalınlığı 4,5 metredir.

İkinci sur birincisi kadar yüksek değildir. Kalınlığı 1,83 metre olup her köşede yüksek olarak inşa edilmiş birer bekçi kulübesi vardır. Bunlar da bu gün yıkık bir halde bulunuyorlar. Uzun bir duvardan ibaret olan bu sur, malzemenin vasfı itibariyle diğeriyle aynı özellikte olup bekçi kulübeleri müstesna yalnız burç teşkilatını havi değildir. Ancak yer yer payendelerle takviye edilip sayısını verdiğimiz kapılarla da

¹⁹ Şevket Beysanoğlu, age, s.28.

²⁰ Süleyman Savcı, age, s.7-9.

aralanmıştır. Bugün mevcut olan kapılardan yalnız Kuzey Batı köşesinde Boşat Kapısı, Batı surlarının ortalarına doğru Mahane Kapısı, Güney Batı köşesinde Diyarbakır Kapısı Güneydeki iki küçük kapı Aşağı Mahalle Kapısı, Doğuda ise Kulfa Kapısı'nın isimleri bilinmektedir.²¹ (bkz resim 3)

Hicri 1045/Miladi yılında Silvan'a uğrayan İranlı seyyah Nâsır-ı Hüsrev beyaz ve siyah taşlardan inşa edilmiş surlardan, demirden yapılmış batı kapısından, Ulucamiden ve her evin önünden geçen su kanallarından bahseder. Şehrin dışında ise kervansaraylar ile sıcak su hamamları ve iki büyük caminin yer aldığı mahallelerin bulunduğunu anlatır.²²

İbnü'l-Ezrak'a göre Meyyafarikin'in bugün bulunduğu yerler, önceleri çalılık ve kamışlıktı. Şehrin dış surlarının bulunduğu yerde büyük bir köy vardı. Bu köyde Hz. İsa devrinden kalma bir kilise vardı. Bu kiliseden zamanımıza kadar sadece bir duvar kalmıştır. Bu bölgenin reisi Lyuta adında birisiydi. Kendisi Bizans İmparatorunun himayesinde olup ondan saygı görmekteydi. Lyuta, Cebelin reisinin Meryem adlı kızıyla evlendi. Üç oğlu oldu. İki oğlu Bizans imparatorunun hizmetine girdi. Küçük oğlu babasının yanında kaldı. Marusa babasının yerini aldı. Bu bölge, onun emri ve yönetimi altına geçti. Havarilerden sonraki 318 piskopostan biri oldu. Bütün bu bölge Bizans imparatorunun idi. İmparator ile Sasani hükümdarı Şapur arasında düşmanlık vardı. Dicle'nin doğu kıyısından Cezire ve Musul'a kadar uzanan topraklarda bulunan ve Erzen, İran hükümdarına aitti. Şapur, Erzen'den bu diyarlara, Amid'e ve ondan da öteye baskınlar düzenler, halkını esir alır, ruhban ve zabıtları öldürürdü. Bu durum uzun müddet devam etti. Theodosius Ruha'dan kral sülalesinden Heylana adlı bir kızla evlendi. Ondan Konstantin adını verdiği bir oğlu oldu. Theodosius ölünce bir müddet karısı Heylana kraliçe olarak ülkeyi idare etti. Konstantin büyüyünce babasının yerine geçti. Bizans denilen yerde bugünkü İstanbul'u kurdu. Burası Bizans ülkesinin merkezi oldu. Bu sırada İran hükümdarı Şapur ile Bizans hükümdarı arasında düşmanlık ve mücadele vardı. Marusa, büyük bir sürünün sahibiydi, birçok hayvanı vardı. Ayrıca köylerde, şehirlerde kilise ve manastırlar yaptırırdı. İranlılar Erzen'den gelip onun

²¹ Süleyman Savcı, age, s.9-10.

²² M. Ahmet Savran, *DİA*, C.29, s.812.

bulunduğu toprakları yağmalar ve hayvanlarını kaçırdılar. Bunun üzerine Marusa, Meyyefarkin'in bulunduğu yere geldi.²³ Meyyafarikin'in Tigranokerta ile aynı yer mi olduğu veya sonradan yeniden kurulan bir yer mi olduğu konusu tartışmalıdır.²⁴

Marusa, çalılık, dikenlik ve kamışlıktan kopardıklarıyla sürüsü için, geceleyin kalacakları ve hırsızlardan korunacakları bir yer yaptı. Bu sıralarda İran hükümdarı, Şapur'un kızı amansız bir hastalığa yakalanmıştı. Doktorlar onu tedavi etmekten aciz kaldılar. Şapur bu duruma çok üzüldü ve adını duyduğu bütün tabip ve hekimleri yanına çağırıp kızını iyileştirmelerini istedi. Ancak hiçbiri bu işi başaramadı. Danıştığı kişiler, ona rahip Marusa'yı getirip kızını tedavi ettirmelerini tavsiye ettiler. Marusa geldi ve kızı tedavi etti. Şapur buna çok sevindi ve ne istersin dedi. Marusa, Bizans imparatoru ile aranızda barış istiyorum dedi. Şapur bunu olumlu karşıladı. Kendin için ne istiyorsun dedi. Marusa, senin adamların tarafından öldürülen ve şu anda senin topraklarında yatan şehitlerin kemiklerini istiyorum, beni oraya ulaştır dedi. Şapur, Marusa'nın maiyyetine bir grup adam verdi. Marusa, daha önce İranlılar tarafından öldürülen şehitlerin mezarlarına giderek bulduğu kemikleri topladı ve beraberinde getirdi.²⁵

Marusa, daha sonra Konstantin'in yanına gelip barış konusunda yaptıklarını imparatora bildirdi. İmparator buna çok sevindi. Benden ne istersen iste dedi. Marusa, 'dünyadan hiçbir beklentim olmadığını biliyorsun, ben sadece hayvanlarımı vahşi hayvanlardan koruyacak bir yer yapmak istiyorum; ayrıca bu yere bir de kilise inşa edeceğim, bana yardım et' dedi. İmparator, bütün bölgelere yazarak onun için maddi yardım yapılmasını ve kendisine karşı çıkılmamasını istedi. Marusa, Mar Maratha²⁶ küçük taşlardan kerpiç yaptı ve bunlarla kemerler inşa etti. Etrafını diken ve çalılıklarla çevirdi. Tepede büyük bir kilise ve pek sağlam olmayan bir sura benzeyen bir duvar yaptı. İmparatora yazarak, hayvanları için yaptığı yerin yanına, düşmanlardan koruyacak bir kale yapması için müsaade etmesini istedi. İmparator da müsaade etti. Bunun üzerine Marusa, doğu tarafındaki köşede kral burcunu yaptı. Üç katlı bu burcun üçüncü katını kilise yapıp üstüne kralın adını yazdı. Bazı kişiler, imparatorun yanına

²³ Şevket Beysanoğlu, age, s.26.

²⁴ M. Ahmet Savran, *DİA*, C.29, s.811.

²⁵ Şevket Beysanoğlu, age, s.26-27.

²⁶ İbrahim Sarı, *Şehrimiz Diyarbakır*, İstanbul 1996, s.70.

gidip ‘bu adam, senden korunmak için bir şehir yapıyor, bitirdiği zaman oraya yerleşecek ve bölge halkını da idaresi altına alıp senin elinden alacak. Halk da bunu istiyor’ diye dedikodu yaptılar.²⁷

Kral, adamlarından birini çağırarak ona ‘git ve Marusa’nın yaptığı şeyi kontrol et. Eğer kiliseye adımı yazmamışsa yık ve Marusa’yı bana getir. Kralın adamları yola çıkıp Marusa’nın bulunduğu yere geldiler. Marusa onları ağırladı, sonra onlarla birlikte gezintiye çıkıp tepede yaptığı yapıya götürdü ve üstünde imparatorun adını yazdığı burcu gösterdi. Bu burca imparator burcu adını vermişti. Adamları geri dönüp Marusa’nın yaptıklarını imparatora bildirdiler. İmparator bunu memnuniyetle karşıladı ve bir rivayete göre Konstantiniyye denizinden Nusaybin vilayetine kadar uzanan bölgelerde para toplanıp Marusa’ya verilmesini ve şehrin inşasının bitirilmesini emretti. Marusa da taşları alıp burçları yapmaya ve etrafını surlarla çevirmeye başladı. Bir başka rivayete göre imparator, Marusa’nın bir kilise yapıp üstüne onun adını yazdığını ve yaptığı burca onun adını verdiğini duyunca kendisi, annesi Heylana, vezirleri ve patrikleri ile yola çıkıp oraya vardı. Para ve mal toplayarak Marusa’ya teslim etti. O da şehrin yapımına başladı. Marusa, İran kralı Şapur’a da adam yollayarak ondan yardım istedi. Şapur, emri altındaki bütün bölgelere yazarak Marusa’ya yardım için mal ve adam toplayıp gönderdi. Sonra Marusa, gerek İran’dan ve gerekse Rum ülkesinden getirdiği kemiklerden her birini yaptığı kemerlerden her birinin arasına koydu ve şehre Martiropolis adını verdi.²⁸ Evliya Çelebi Meyyafarikin’in aslında Mâi’fârkayn Kalesi olduğunu, Meyyafârikin demenin hata olduğunu söyler.²⁹ Ama İslam Ansiklopedisi’nde Meyyafarikin olarak geçmektedir.³⁰

Ortaçağın en önemli merkezlerinden biri sayılan Meyyafarikin’in Silvan adını almasına gelince; 1241 yılında, Moğol baskısı kendini gösterdi. Ogeday Kağan, Eyyubilerden olan Şahabeddin Gazi’den kendisine bağlanmasını ve şehrin müstahkem mevkilerini yıkmasını istemiş, Şehabeddin Gazi ise, bu tehdidi geçiştirmeye çalışmıştı. Bunun üzerine Mengü Kağan 1252’de Meyyafarikin çevresini yağmalatmıştı. 1260’ta

²⁷ Şevket Beysanoğlu, age, s.27.

²⁸ M. Ahmet Savran, *DİA*, C.29, s.811.

²⁹ Şevket Beysanoğlu, age, s.27-28.

³⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, Üçdal Yay. İstanbul-1986, C. III-IV, s.471.

ise, Hülagu'nun oğlu Yaşmut konutasındaki bir Moğol ordusu şehri kuşattı. Melik Kamil, ölümü pahasına, Meyyafarikin'i savundu. Meyyafarikin teslim olduktan sonra, bir süre, Moğol emirlerinden Sulduz'un üleşleri arasına katıldı. Az sonra da, Kutay Hatun'a malikane olarak verildi. Meyyafarikin'in müstakil tarihi böylece sona erer. Şehir, bundan sonra, her geçen gün değerini biraz daha yitirerek, Diyarbakır'a hakim olan iktidarlara bağlı, küçük bir kasaba haline dönmüştür. 1339'da Çobanlılar'ın desteği ile, Yaşmut'un torunu Yusuf Şah'ın oğlu Süleyman, Meyyafarikin'e İlhan ilan edildi. Kesin olmamakla birlikte, Zübdetü't-Tevarih'ten derlenen bilgilere göre, Meyyafarikin'de yeniden teşekkül eden küçük emaretin, 1260'tan beri buraya hakim olan Hülagu'nun oğlu Yemşut'un çocuk ve torunları tarafından kurulmuş olabileceği sonucu çıkmaktadır. Bu dönemde Yaşmut Ulusu adını almış, daha sonra Silvani/Silevani/Silvan ismi Meyyafarikin'in yeni adı olmuştur.

Başka bir görüşe göre ise Silvan adı XV. yüzyıl sonlarından itibaren bölgeye hakim olan Süleymani Kürtlerinden kalmadır. Süleymani adı, Suleymani/Sılêvani/Silvan olmuştur.³¹

Silvan'ın Kuruluşu ve Tarihi Seyri

Silvan'ın ne zaman ve kimler tarafından kurulduğuna dair çeşitli kaynaklarda farklı bilgilere rastlamak mümkün olsa da bu konuda elimizde kesin veriler mevcut değildir. Silvan'ın tarihi Diyarbakır tarihi kadar eskidir. İbnü'l-Ezrak, Silvanlı Psikopos Mar Maratha'nın dönemin Bizans ve İran hükümlarından almış olduğu izinle Hıristiyan ölülerini bu yöreye gömerek bir kent kurduğundan ve bu kentın Metropolis olarak adlandırıldığından bahseder.³² Armenia tahtına çıkan Büyük Tigran M. Ö. 77 yılında Meyyafarikin'in olduğu yerde veya Mardin yakınlarında Tur-Abidin Tepesi eteğinde Tigranokerta isminde bir şehir inşa ettirerek ecdadının tacını burada giymişti. Yeni başkent yaptığı Tigranokerta'yı şenlendirmek için Kilikya ve Kapadokya'dan üç yüz bin kişiyi getirterek buraya yerleştirdi. Bazı müellifler, Tigranokerta'nın Nusaybin'in

³¹ Şevket Beysanoğlu, a.g.e, s.28-29.

³² İbrahim Sarı, *age*, s.70.

kuzeybatısında ve Mardin yakınlarında bulunan Tur-Abidin tepesi eteğinde olduğunu iddia etmektedirler. Oysa Lehmann-Haupt'un yerinde yaptığı araştırmalardan sonra Tigranokerta'nın Silvan yerinde olduğu ihtimali daha güçlü görülmekte ve tarafsız tarihçilerin çoğu tarafından kabul edilmektedir.³³

Lehman-Haupt 1899 yılında Diyarbakır bölgesinde araştırmalar yaparken Silvan'a gitmiş ve Silvan Kalesi'nin kuzey kapısı yıkıntıları arasında sağlam kalmış bir duvara rastgele konulmuş olan Yunanca yazılı taşlar görmüştür. Bu yazılı taşların kopyasını sıraya koymuş ve bazı uzman arkadaşlarının da yardımı ile okumuştur. Bu yazıtlarda; Yazıtın sahibi, halktan köle olarak bahsetmektedir. Demek ki bu bir Doğu hükümdarıdır. Pers kralından 'Tanrılar, kralların kralı' olarak söz etmektedir. Ayrıca, Romalılardan da bahsetmiştir. Bu iki halkla da arasının iyi olduğu söylenebilir. Persler ve Romalılar'a ait belgelerden ve mektuplardan bahsettiği ve kendi görüşlerini belirttiği bu kitabeldeki sözlerini kendi halkına vakfetmiştir. Herkesin beni daha iyi tanıması için bu yazının kapının üzerine monte edilmesini buyurdum ve belgelerde söylendiği gibi, bunlar oraya raptedildi. Aynı şekilde bu yazıların, tanrıların lütfü ve yardımı ile zapt ettiğimiz diğer şehirlerin kapılarına da kazılmasını buyurdum denmektedir. Lehman-Haupt'un konuyla ilgili yorumu ise; bu yazıtın, aslında şehrin kapısında bulunduğu ve harap olmuş olsa da şimdiki yerine getirilmiş olduğu anlaşılıyor. Bunun sebebi de şans eseri yazıttaki şu cümlelerden anlaşılıyor: 'Ortaklığımız sona erdi ve Perslerle birlikte babamıza karşı savaşmamıza sebep oldu. Ordumuzu uğruna feda ettiğimiz bu terk edilmiş kale boş kalmamalı. Yeniden karışıklık çıkmasın ve kendi bölgemizin bir kısmı bize karşı ayaklanmasın. Her şey çok kötü, siz çektiniz, bunlara sebep olanları tanıyorsunuz' bundan anlaşıldığı gibi, terk edilen ve Ermeni orduları tarafından zapt edilen Tigranokerta kalesinden söz ediliyor. Ermeni kralı da bunun kendilerine getirdiği kederden yakınıyor, şeklinde olmuştur.³⁴

İslam Ansiklopedisi'nde Silvan'la ilgili şu bilgilere yer verilmektedir: Meyyafarikin, Diyarbakır İline bağlı Silvan ilçe merkezinin eski adı, Ortaçağ'ın önemli merkezlerinden biri. Meyyâfârikîn, Diyarbakır havzasının kuzeyini kuşatan Güneydoğu

³³ Şevket Beysanoğlu, age, s.96.

³⁴ Şevket Beysanoğlu, age, s.98-99.

Toroslan'nın eteğinde, Diyarbakır'ı Bitlis'e bağlayan ana yol üzerinde ve deniz seviyesinden 825 m. yükseklikte bulunmaktadır. Şehrin ne zaman kurulduğu bilinmemekte, ancak hakkındaki efsanevî bilgilerden tarihinin milâttan önceki yıllara kadar pek gitmediği sonucu çıkmaktadır. Bazı kaynaklarda Meyyâfârikin ile aynı yer olarak gösterilen, Arsaki Kralı II. Tigranes'in (m.ö. 95-94) kurduğu yeni başşehri Tigranokerta'nın burası mı yoksa Siirt, Erzen ya da Nusaybin'in batısındaki Tel Ermen mi olduğu tartışma konusudur. İbnü'l-Ezrak el-Fâriki, Meyyâfârikîn'deki Melki Kilisesi'nde bulunan Süryânîce bir kitapta mevcut bilgilere dayanarak Meyyâfârikin'in dikenlik, kamışlık ve çalılıklarla kaplı bir arazide Sâsânî İmparatoru I. Yazdicerd'den (399-420) izin alan piskopos Mârûsâ tarafından kurulduğunu ve onun İran'dan şehre adını veren hıristiyan din şehidlerinin naaşlarını buraya naklettiğini söyler. Bizans'ın Sâsânî sınırında yer aldığı için zaman zaman çekişmelerin yaşandığı merkezlerden biri olan Meyyâfârikin'in tahkimine İmparator I. Anastasios zamanında (491-518) başlanmışsa da I. Justinianos (527-565) tahta çıktıktan sonra bitirilebilmiş ve bu arada şehrin adı da Justinianapolis olarak değiştirilmiştir. Meyyâfârikin 589 yılında Sâsânîler'in eline geçti; fakat 591'de bir yardıma karşılık Bizanslılar'a iade edildi ve İmparator Heraklios burayı İslâm fethine kadar elinde tuttu. İbnü'l-Ezrak ve Yâkût el-Hamevî'nin naklettikleri bir hıristiyan efsanesinden şehrin İslâm öncesi dönemde çok mâmur olduğu, burada çeşitli manastır ve kiliselerle şehitliklerin (martyrium, martirion) bulunduğu anlaşılıyor; bazı kiliselerin harabeleri bugün de mevcuttur.³⁵ (bkz resim 4)

Daha sonra Silvan yöresi M. Ö. 69 yılından itibaren Romalılar, Partlar, Sasaniler ve Bizanslılar tarafından mütemadiyen ele geçirilerek Hz. Ömer zamanında (M.S. 639) da İyâz b. Ganm/Ganem kumandasındaki İslam ordusu tarafından fethedildi.³⁶

İslam fethinden sonra Emevîlerin (661-750) ve Abbasîlerin (750-869) yönetimine geçen Diyarbakır bölgesi, bunlar tarafından atanan valilerce yönetilmiştir. Abbasîler döneminde Bizanslılar, Diyarbakır'a birçok kez saldırılarda bulunmuşlarsa da

³⁵ M. Ahmet Savran, *DİA*, C.29, s.810-811.

³⁶ Abdülgani Efendi (Abdülgani Fahri Bulduk), *Mardin Tarihi*, Afşaroğlu Matbaası, Ankara 1999, s.6.

şehri kuşatmayı göze alamamışlar; bununla birlikte Diyarbakır ve çevresine zaman zaman baskın ve yağma hareketlerine teşebbüs etmekten de geri kalmamışlardır.³⁷

Silvan, 930-978 yılları arasında Hamdânîler'in³⁸ hakimiyetine girmiştir. Hamdânîler, şehrin sekiz kapısından Bâbü'l-ferah ve'-gamm'ın yakınında kendileri için bir kasır yaptırmışlardı. Evliya Çelebi'nin bu şehirde medfun bulunan Seyfüddevle el-Hamdânî'ye izafe ederek Seyfüddevle Sarayı dediği binanın bu kasrın harabeleri olması muhtemeldir.³⁹ Hamdanoğullarına ait Silvan'da dört kitabe bulunmaktadır.⁴⁰

Büveyhoğulları (978-984)⁴¹ ve Mervaniler'in (984-1085)⁴² hakimiyetinden sonra Silvan, Tuğrul Bey döneminde (1057) Büyük Selçuklu Devleti hakimiyetine girmiş, daha sonra Mervani Emiri Nasruddevle bağlılık yeminini tekrarlayınca Tuğrul bey yüz bin dinar alarak burayı onun hakimiyetine bırakarak geri gitmiş⁴³ ancak Melikşah döneminde Mervanilerden alınarak Büyük Selçuklu hâkimiyetine girmiştir (1085-1093).⁴⁴

Sonra şehri elinde bulunduran Fahrüddevle, 1105'te Meyyafarikine gelen Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'a bağlılığını bildirdi.⁴⁵ Meyyâfârikîn, Şevval 502'de (Mayıs 1109) Ahlatşahlar'ın kurucusu Sökmen el-Kutbî tarafından ele geçirildi. Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar kendisine sadakat gösteren Sökmen'e hizmetlerinden dolayı diğer bazı şehirlerle birlikte burayı da iktâ olarak verdi (505/1111). Ancak 508 (1115) yılında Sökmenin oğlu İbrahim'in elinden alarak kendi memlûklerinden Karaca es-Sâkî'ye iktâ etti. 515'te (1121) Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd b. Muhammed Tapar, Artuklu Hanedanı'nın Mardin kolunu kuran Necmeddin İlgazi'nin topraklarına Meyyâfârikîn'i iktâ olarak kattı. Burada altı Mardin Artuklu emîri hüküm sürdü.

³⁷ Bahaeddin Yediyıldız, *Osmanlı Öncesi Diyarbakır'ına Bir Bakış*, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır, (Editör: Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal), Ankara 2008. s.20.

³⁸ Siddik Ünal, *Mervanoğulları Döneminde Diyarbakır*, 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004), İzmir 2004. s.171.

³⁹ M. Ahmet Savran, *DİA*, C.29, s.811.

⁴⁰ Süleyman Savcı, age, s.16.

⁴¹ K. V. Zettersteen, *Büveyhiler, İA*, M.E.B. Yay., Eskişehir-1997, C.II, s.843-4.

⁴² Ünal, *Mervanoğulları Döneminde Diyarbakır*, s.171.

⁴³ Bahaeddin Yediyıldız; Kerstin Tomenendal, age, s.24.

⁴⁴ Nejat Göyünç, *Diyarbakır, DİA*, C. IX, İstanbul 1995, s.465.

⁴⁵ Bahaeddin Yediyıldız; Kerstin Tomenendal, age, s.27.

Meyyâfârikin, 581'de (1185) Selâhaddîn-i Eyyûbî tarafından buraya hâkim olan Ahlatşahlar'dan II. Sökmen'in ölümünden sonra ele geçirildi.⁴⁶ Savcı, Meyyafarikin'in 578 tarihinden 596 tarihine kadar ya doğrudan Eyyubiler tarafından veya Eyyubiler adına Artukoğulları tarafından idare edildiğini ifade eder.⁴⁷ Ancak Artukoğlu Yavlak Arslan 587'de (1191) kısa bir müddet için şehri Eyyûbîler'den geri aldı. Eyyûbîler 658 (1260) yılına kadar Meyyâfârikin'i ellerinde tuttular ve burada sikke bastırdılar. (1195), 612 (1215) ve 618 (1221) tarihlerini taşıyan bu sikkelerin üzerindeki insan figürleri dikkat çeker. Şehrin surlarında Necmeddin Eyyûb, el-Melikü'l-Eşref Mûsâ, el-Melikü'l-Muzaffer Gâzî ve el-Melikü'l-Kâmil Muhammed'in kitabeleri bulunmaktadır; Selâhaddîn-i Eyyûbî de burada bir cami yaptırmıştır.⁴⁸ Artukoğulları adına Meyyafarikinde hüküm süren kişi İlgazi'nin oğlu Şemsüddeve idi.⁴⁹

Anadolu Selçuklu sultanları Meyyâfârikin'e hâkim olmadan ve oradaki âsileri itaat altına almadan çadırlarının daima kapalı kalacağına inanırlardı. II. Gıyâseddin Keyhusrev de bu inancın gereğini yerine getirmek üzere bir ferman çıkararak askerlerini Kayseri'de topladı (639/1241); ayrıca Halep, Musul, Mardin ve Cizre hâkimlerinden yardım İstedi. Selçuklu kuvvetleri Meyyâfârikin önlerine geldiğinde Moğol baskısının şiddetini arttırdığı o günlerde Abbasî halifesi müslümanlar arasındaki bu ihtilâfi halletmek için seferber oldu. Meyyâfârikin'i elinde tutan Eyyûbî Şehâbeddin Gazi, halifenin etkisiyle şehrin kadısı ile birlikte bir elçilik heyetini II. Gıyâseddin Keyhusrev'e gönderdi ve I.Alâeddin Keykubad'a olduğu gibi ona da tâbiyet arzedeceğini bildirdi. Bunun üzerine Selçuklu kumandanları Şehâbeddin Gazi ile bir anlaşma yaparak kuşatmadan vazgeçtiler. Bu arada Moğollar, Şehâbeddin Gazi'den kendilerine itaat etmesini ve şehrin surlarını yıkmasını istediler; ancak Şehâbeddin Gazi bunu kaçamaklı bir cevapla geçiştirdi. Ardından Moğollar bölgeyi yağmaladılar.

Hülâgû'nun Suriye seferinden (658/1260) sonra da bir Moğol şehzadesi Meyyâfârikîn'i kuşattı. Son Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l Kâmil Nâsırüddin şehri büyük bir cesaretle savunduysa da baş gösteren kıtlık sebebiyle teslim olmak zorunda

⁴⁶ M. Ahmet Savran, *DİA*, C.29, s.812.

⁴⁷ Süleyman Savcı, *age*, s.33.

⁴⁸ M. Ahmet Savran, *DİA*, C.29, s.812.

⁴⁹ *The Encyclopaedia of Islam*, Prepared by a Leading Orientalists, Edited by an Editorial Committee, Under the Patronage of the International Union of Academies, Volume I, A-B, Leiden E. J. Brill, Netherlands 1986, p.664.

kaldı ve işkenceyle öldürüldü. Hülâgû'nun ölümünden önce 662 (1264) yılında kumandanı Tûdan'a, üç yıl sonra da oğlu Abaka Han'ın babasının dul eşi Kutuy Hatun'a mülk olarak verdiği Meyyâfârikin daha sonraları müstakil durumunu yitirdi. Timur Muş'a giderken Meyyâfârikin'den geçen yolu tercih etti.⁵⁰

Artukluların Meyyafarikin şubesi 1406-8'de Karakoyunlular tarafından ortadan kaldırıldı.⁵¹ Şah İsmail 913'te (1507) bütün Diyarbekir bölgesini ele geçirmiş ancak Çaldıran mağlûbiyeti neticesinde Doğu Anadolu'da İranlıların aleyhine isyanların çıkmasından sonra Kürt reisi Seyyid Ahmed Bey Rûzekî Meyyâfârikin'i zaptetti ve şehir 921'de (1515) Mardin'in güneyinde vuku bulan Koçhisar Savaşı'nın ardından kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine girdi.⁵²

Osmanlılar Meyyafarikin'i aldıktan sonra Ocaklık (Osmanlı'da gelirleri kale muhafızları ve tersane giderlerine ayrılan topraklar) olarak teşkilatlandırıp Diyarbakır Eyaletine bağlı bir Sancak (Osmanlı yönetim teşkilatında illerle ilçeler arasında yer alan yönetim bölümü) haline getirmişlerdir. Klasik Osmanlı Sancakları, Ekrad Sancakları ve Hükümet Sancakları olarak üçe ayrılan sancaklardan Ekrad Sancakları; idaresi genellikle bölgeye eskiden beri hakim olan nüfuzlu, eski mahalli beylere ve hanedanlara mülkiyet tarikiyle "yurtluk ve ocaklık"⁵³ olarak verilmiştir. Bunun sebebi, öncelikle bu eski beylerin fetih zamanında Osmanlıya verdikleri hizmetleri ve itaatleri, sonra da bölgenin özelliğidir. Bu şekilde sancağa sahip olan beyler çoğunlukla ölünceye kadar Sancakbeyliğini yürütmekte ve ölümü halinde kaide olarak oğlu veya akrabalarından biri yerini almaktaydı. Ancak, ihanetleri halinde Sancakbeyi İstanbul tarafından derhal değiştirilebilmekte ve yerine yine oğlu veya hanedandan birisi tayin edilebilmekteydi. Yani ölüm ve ihanet dışında Sancakbeylerinin değiştirilmesi söz konusu olamazdı.

⁵⁰ M. Ahmet Savran, *DİA*, C.29, s.812-813.

⁵¹ Bahaeddin Yediyıldız; Kerstin Tomenendal, age, s.28.

⁵² M. Ahmet Savran, *DİA*, C.29, s.813.

⁵³ Bir yerin gelirinin birine tevcihi yerinde kullanılabilir bir tabirdir. Yurtluk yalnız kayd-ı hayat şartıyla tasarruf edildiği halde ve ocaklık irs yoluyla de tasarruf edilirdi. Kendisine bu şekilde bir arazi geliri tevcih olunan resmen o yerin sahibi değildi. Araziyi satamaz, bağışlayamaz, vakfedemezdi. Yalnız o yerin Şer'i ve Örfi vergisi kendisine ait olurdu. Tımdan farkı, mutlaka bir hizmet karşılığı verilmesinin şart olmaması, tevcihin geri alınmaması, sahibinin idari ve bazı şartlarla bir dereceye kadar bir kısım kazai hakları da haiz bulunması idi. Bu sistem müstakil Beylerden zapt edilen yerlerde sadakat ve bağlılıkları görülen Beylerle hanedanlarının uhdelerinde bırakılmak ve daha ziyade İmparatorluğun Şark hudutlarında yerli Beylere ve beyzadelerse buldukları yerler o adla tevcih olunmak suretiyle tatbik olunmuştur. Tanzimat sıralarında zapt edilerek buna mukabil kendilerine maaş bağlanmıştır. Mehmet, Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri sözlüğü*, C.3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s.639.

Değişiklik teklifi, Beylerbeyinin arzı üzerine Divan-ı Hümayun tarafından görüşülür, teklif edilen şahıs uygun görüldüğü takdirde tayin edilirdi.

Bu Ekrad sancakları da birer Tahrir Defterine sahip olurdu. Yani, klasik Osmanlı sancaklarında olduğu gibi bunların gelirleri de tahrir-i defter olunmakta, padişah ve sancakbeyi hasları çıktıktan sonra, geri kalan hasılat zeamet ve tımar sahiplerine dağıtılmaktaydı. Sefer zamanında Sancakbeyi askerleriyle birlikte Beylerbeyinin hizmetine girmekle mükelleftiler. Yine bu tür sancaklara merkezden kadı tayin edilmekteydi. Bu kadılar mali ve hukuki konularda geniş yetkilere sahipti.

Bu şekilde yani ocaklık yoluyla tasarruf olunan Ekrad sancaklarının sayısı Diyarbakır eyaletinde on üç, Van eyaletinde ise dokuz olmak üzere toplam yirmi iki idi. Fakat bu rakamları kesin olarak kabul etmemek lazımdır, çünkü bunların sayısı devirlere göre değişebilmekteydi. Ekrad sancaklarının klasik Osmanlı sancaklarından farkı, ocaklık tarikiyle tasarruf edilmesi ve Sancakbeyinin sahip olduğu birtakım imtiyazlara olup tayin ve azil şeklinden ileri gelmekteydi. Hükümet sancaklarından ayrıldığı nokta da esas itibariyle bölgenin tahririnin yapılmış olması ve merkezden tayin edilen Osmanlı memurlarının birtakım yetkilere buralarda da sahip olmasıydı.⁵⁴

1515 yılı Eylül ayında Osmanlı idaresine geçen Diyarbakır şehri de Osmanlı Devleti'nin en geniş ve en önemli eyaletlerinden birinin beylerbeyi merkezi oldu. Meyyafarikin (Silvan) de Amid'e (Diyarbakır Beylerbeyliği) bağlı olarak doğrudan doğruya idare olunan 11 sancaktan biriydi.⁵⁵ Şerafhan Şerefname'de Meyyafarikin ile ilgili şu bilgileri vermektedir: Meyyafarikin beylerinin soyu Emir Şeyh Ahmet bin Emir İzzettin'e ulaşır. Bunlar Kulp beylerinin amca oğullarıdır. Bu aileden beylik görevine ilk geçen kişi Behlül Bey'dir. Sultan Selim (II. Selim), Meyyafarikin ile ona bağlı yerlerin Kulp Hükümetinden ayrılması ve ikta' mülkiyeti esası üzerine Behlül Bey'e verdi. Behlül Bey'in ölümünden sonra yerine oğlu Emir Han geçti. Emir Han Bey'in döneminde görülen zulümler neticesinde Amid Beylerbeyi Mehmed Paşa, Emir Han Bey'i Amid Divanı'na getirterek orada idam etti. Kardeşi Ömer Bey onun yerine

⁵⁴ Bayram Kodaman, *Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu*, Belgelerle Türk Tarih Dergisi, S.25, Ankara 1987, s.35.

⁵⁵ Diyarbakır Valiliği, *2000'e Beş Kala Diyarbakır*, Diyarbakır 1995, s.8.

Meyyafarkin Hükümeti'nin başına getirildi. Fakat o da başarılı olamadı ve yerine Sultan Mehmed (Mehmed III) Han tarafından Aksak İbrahim Bey bin Cihangir Bey getirildi.⁵⁶

Evliya Çelebi, Silvan ile ilgili şu bilgileri vermektedir: Diyar-ı Bekr eyaletinde sancak merkezidir. Yavuz Sultan Selim emriyle Bıyıklı Mehmed Paşa'ya karşı koymadan teslim olmuştur. Burası eskiden büyük şehirmiştir, taht şehri ve büyük kültür merkezi olmuştur. Sancak beyinin hassı dışında yılda 10 kese tahsisatı vardır. Kadısı günde 150 akçe ve yılda 3 kese tahsisat alır. Kalede birkaç gösterişlik top vardır. İç yer olduğundan askeri bakımdan kullanılmaz. Şehir on bir bin arşın sur ile çevrilmiştir. Bin kadar çift katlı, bahçeli evli, birkaç konaklı mamur büyükçe kasabadır. Eski devirlerden kalma zengin abideler vardır.⁵⁷ (bkz resim 5).

Tanzimat 1845 yılı Mart ayından itibaren Diyarbakır Eyaleti'nde uygulanmaya başlanmıştır. Diyarbakır'a öşür geliri hariç yetmiş beş bin kuruş maaş ile Bağdat Valisi İsmail Paşa Müşir olmuş, Diyarbakır'ın Tanzimat'a dahil edilmesinden üç ay kadar sonra bölgede sık sık ayaklanan kimselerin bu tür davranışlarından vazgeçtikleri ve halkın yeni yönetim biçiminden hoşnut olduğu İsmail Paşa tarafından hükümete bildirilmiştir. Durum Abdülmecid'e iletilince çok memnun olmuş, vali ve defterdarı ödüllendirmiştir. Ancak bir süre sonra İsmail Paşa'nın uyguladığı yöntemin devlet politikasına ters düştüğü ileri sürülerek görevden alınmış, yerine Bolu Mutasarrıfı İzzet Paşa atanmıştır. Diyarbakır Defterdarı da uygunsuzluğundan ötürü görevden alınmış yerine bölgenin durumunu iyi bildiği belirtilen Meclis-i Ziraat memurlarından İsmet Bey getirilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki, bu bölgede Tanzimat'a karşı asıl direnme yurtluk ve ocaklık yöntemiyle toprak tasarruf edenlerden gelmiştir. Nitekim Diyarbakır'da da bu biçimde mülk edinenlerden bazılarının toprakları hazineye devredilerek, kendilerine maaş bağlanmış, bir kısmına da kaza müdürlüğü verilmiştir.⁵⁸

Tanzimat döneminde dirlik idaresi kaldırılıp 1868 yılında vilayet idaresi kurulmuş ve 1871 tarihli salnamede Silvan, Amid (Diyarbakır) Sancağına bağlı bir ilçe olarak teşkilatlandırılmıştır. Hazro, Mihrani, Kulp Hevedan ve Bedikan da Silvan'a

⁵⁶ Şeref Han, *Şerefname (Kürt Tarihi)*, çev. M. Emin Bozarslan, Deng Yay., İstanbul 1997, s.214-216.

⁵⁷ Yılmaz Öztuna, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1994, C.10, s.282

⁵⁸ Musa Çadırcı, *Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)*, *Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara 2006, s.154-155.

bağlı olan bucak merkezleriydi. 1883 tarihli Diyarbakır Salnamesi'nde Silvan yine Amid Sancağı'nın bir ilçesi olarak kalmış, fakat sadece Hazro ve Mihrani bucakları Silvan'a bağlı bucaklar olmuştur. 1890 tarihli Salnamede de Silvan yine Amid Sancağı'na bağlı bir ilçedir ve Hazro, Şeyhdavudan, Handuf, Mirkulyan ve Şeyhdodan da Silvan'a bağlı bucaklardır. Bu durum 20 Nisan 1924 tarihine kadar böyle kalmıştır.⁵⁹

Padişah fermanıyla kendisine “yurtluk ve ocaklık” yoluyla dirlik verilen beylerin hakimiyeti Tanzimat'a kadar devam etmiştir. Tanzimat'tan sonra yapılan yeni düzenlemelerle bu statülerin devamına imkan verilmemiş ve 1870'te kabul edilen “Vilayet Nizamnamesi” ile imtiyazlı statüler ortadan kaldırılmış ve beylik düzenine son verilmiştir. Ancak, mahalli beylerin hakimiyet ve nüfuzu çok azalmakla beraber tamamıyla yok edilememiştir.⁶⁰

Osmanlı Devletinin Sicilli Ahval İdaresi tarafından hazırlanan 1903 yılı salnamesinde Silvan ile ilgili şu bilgiler verilmektedir: Kaza, 1 kasaba, 5 nahiye, 219 karyeyi (146 müslim, 26 gayr-i müslim, 47 muhtelit) ve 21217 nüfustan ibarettir. Merkezi kaza olan Meyafarkin kasabası Diyarbakır'ın doğusunda 17 saat mesafede olup merkezi vilayet arasında tamamlanmamış bir şose vardır. Meyafarkin kasabası vaktiyle bir sur ile çevrili ise de şimdi sur harab olmuştur. Kasaba beş yüz haneden ibaret olup Martavriyolis adında görülmeye değer bir takım harabeleri vardır. Kasabanın bir diğer ismi de Neper'in şehri manasına gelen Neperkerddir. Kasabada 10 cami, 4 kilise, 1 medrese, 1 mekteb-i rüşdi, 1 sıbyan, 5 Hıristiyan mektebi, 1 çarşı, 1 han, 1 hamam ve 9 çeşme vardır.⁶¹

19. yüzyılın sonlarında Silvan'da yaşayan Ermeniler ile Müslümanlar arasında anlaşmazlıklar başgöstermiştir. Ortaylı'nın deyimiyle 19. yüzyıla kadar sadık millet olarak bakılan Ermeniler, bundan sonra en büyük problem yaratan gruplardan biri haline gelmişlerdir.⁶² İlk olaylar 93 harbinden sonra cereyan etmiş ve bu ilk olaylarda Silvan kazasında bulunan Ermeniler Müslümanları kışkırtmışlarsa da herhangi bir hadise meydana gelmemiştir. Fakat sonraki dönemlerde Silvan'ın bazı köylerinde ufak tefek

⁵⁹ Diyarbakır Valiliği, *2000'e Beş Kala Diyarbakır*, Diyarbakır 1995, s.10.

⁶⁰ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, Akkoyunlular'dan Cumhuriyete Kadar*, Neyir Matbaası, Ankara 1990, C.2, s.519.

⁶¹ *Diyarbakır Salnameleri, Beşinci Cilt*, 1869-1905, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Yayın No:14, Acar Matbaası, İstanbul 1999, s.304-305.

⁶² İlber Ortaylı, *Osmanlı Barışı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s.59.

olaylar olmuştur.⁶³ Bu kışkırtmalar sebebiyle olacak ki merkezden askeriye gönderilen bir yazıda şayet kendilerine saldıran ve onlara silahla vurmaya kalkışan kimseler olursa hemen karşılık verilmesi istenmektedir.⁶⁴ (bkz belge I)

Sadaret, bu süreçte Müslümanların Ermenileri katlettiği veya mallarına el koydukları iddiası ile ilgili Silvan Kaymakamlığı'ndan bilgi istemiş⁶⁵ (bkz belge II) ve Silvan Kaymakamlığı'nın verdiği cevabi yazıda iddiaların tamamen gerçek dışı olduğu belirtilip Ermenilerin güven içinde oldukları belirtilmiştir.⁶⁶ (bkz belge III)

I. Dünya Savaşı sırasında Ruslar Doğu Anadolu'da ilerledikçe Ermenilerin tecavüzünden korkan Müslüman halk da evlerini bırakmış ve Ermenilerden daha uzak olan batı kesimlerine göç etmekteydi.⁶⁷ Ermenilerin bu davranışları İttihat ve Terakki'yi onları zararsız hale getirme kanısına vardırırdı. Bunun üzerine Ermenilerin savaş süresince cepheleleri etkileyebilecek bölgelerden çıkarılarak, Irak ve Suriye'nin içlerine yerleştirilmeleri (tehcir) tedbirine başvurulmaya başlandı.⁶⁸

Bu olaydan sonra kaynaklarda Silvan'da Birinci Dünya Savaşı'na kadar başka bir Ermeni olayından bahsedilmemiştir. Fakat Diyarbakır valiliğince yaptırılan tahkikat sonucu düzenlenen bir belgeye göre "Silvan kazasının Başkan adındaki Ermeni köyünde saklanan Doryan Dano liderliğindeki çete 28 Haziran 1331 (1915) tarihinde milis subayı Hacı Hamit efendinin emanetine teslim edilmiş, yeteri kadar jandarma ve milis erleriyle sevk olunurken Şeytan kaya mevkiinde ve dereden geçtikleri bir sırada Ermeni çeteler ansızın kafileye hücum ederek bunlardan pek çoğunu katletmişlerdir.⁶⁹ (bkz resim 6).

⁶³ Beysanoğlu, age, s.708.

⁶⁴ BOA, Babıali Evrak Odası, 1805/135351/1, 25 Ağustos 1903.

⁶⁵ BOA, Sadaret Evrakı, MKT. MHM. 637/12/3, 3 Mart 1897.

⁶⁶ BOA, Sadaret Evrakı, MKT. MHM. 637/12/5, 10 Mart 1897.

⁶⁷ Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında İki Komite İki Kıtıl*, haz.Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1998,s.185.

⁶⁸ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, Ankara 2009, s.453-454.

⁶⁹ Şevket Beysanoğlu, age, s.766-767.

Silvan'ın Tarihi Eserleri

Ortaçağ'ın en önemli merkezlerinden biri olan Meyyâfârikin'deki başlıca tarihî eserler; Ulu Cami, Kara Behlül Bey Camii, Malabadi Köprüsü, Kemük Köprüsü, Hamdânî Emîri Seyfûddeve'nin kabri, Anadolu Selçuklu Sultanı 1. Kılıcarslan'ın "Kubbetü's-Sultan" adıyla meşhur türbesi,⁷⁰ Selahaddin-i Eyyubi Camii, Melik Evhad Necmüddin Camii, Silvan Kalesi, ve Hasuni Mağaraları.

Silvan önemli tarihi eserlere sahiptir. Surlarla çevrili kalesi ve burçlarıyla yüksekliği 25 metreyi geçen ve dünyada dolgu sistemiyle yapılan tek kale-şehir olması; efsane aşka konu olan Zembilfroş Burcu, dünyanın en geniş taş kemerli köprüsü olan Malabadi Köprüsü, Kemuk Köprüsü (baraj altında kaldı); Bizans bazilikanı sütunlarında kullanmak suretiyle yapılan ve bölgenin büyük camilerinden olan Selahaddin-i Eyyubi Camii (Ulu Camii), Karabehlül Bey Camii, Kıldan Kilisesi (Belediye Camii), Eyyubi Camii (Kırık Minare) (bkz resim 7), Boşat Kalesi, Helda Kalesi, Şemak Kalesi kalıntıları, Roma Eseri olan Başka Kalesi; Atatürk Evi Müzesi, Üstünlerin Evi, Azizoğullarının Evi, çeşmeler, türbeler, Temtemburg ve Hemido Mağarası, Hasuni Mağaraları ve Hasuni Kilisesi; çok önemli tarihi miraslarımızdandır. Ayrıca Malabadi Köprüsü yakınlarında, Silvan-Kozluk İlçe (Batman ili sınırlarında yer alan) sınırlarında bulunan ve Anadolu'nun ilk yerleşim yerlerinden olan Hallan Çemi Höyüğü'ndeki Neolitik Dönemden kalma buluntular da, Silvan'ın ve bölgenin tarihi geçmişine ışık tutmaktadır.⁷¹ (bkz resim 8)

Silvan Kalesi

Orta Çağ'ın önemli merkezlerinden biri olan Silvan'ın ne zaman kurulduğu ve kalesinin de ne zaman ve kimler tarafından yapıldığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak, Diyarbakır kadar eski ve Diyarbakır tarihiyle yaşıt bir geçmişi olduğu söylenebilir.⁷² Yer yer görülen tamir ve kitabelerin işaretine göre iç içe birbirini

⁷⁰ M. Ahmet Savran, *DİA*, C.29, s.813.

⁷¹ Rıfat Dağ, *Sayılarla Diyarbakır*, Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası, 1997, s.36.

⁷² *Diyarbakır İl Yıllığı*, 1967, Ankara, 1967, s.333.

çemberleyen her iki surun bir çok istilaya maruz kaldığı anlaşılıyor.⁷³ Silvan Kalesi, şehrin birçok defa el değiştirmesi sonucu defalarca zarar görmüş, yıkıntılara uğramış, en son şeklini ise 532 yılında Bizans İmparatoru I. Justinien zamanında almıştır. Kale, iki surla çevrili, dörtgene yakın bir şekilde idi. Kapsadığı alan doğudan batıya altı yüz, kuzeyden güneye beş yüz metredir. Kale surlarında elli burç ve kule vardı.⁷⁴ (bkz resim 9) Evliya Çelebi, kale duvarlarının oldukça sağlam, her bir taşının bir filin cüssesi kadar, toplam uzunluğunun on bir bin adım, kalenin büyük ve içinde bağlı bahçeli güzel evleri olduğunu söylemektedir.⁷⁵

28 Kasım 1046 Cuma günü Silvan'a gelen Nasır-ı Hüsrev, şu bilgileri verir: “Şehre aktaştan büyük bir kale yapmışlardı. Her taşı beş yüz batman ağırlığındaydı. Her beş yüz arşınlık yere yine bu söylediğimiz akkayadan bir büyük burç kurulmuştu. Bütün kale bedenlerinin üstüne öyle mazgallar yapmışlardı ki görsen, ustasının elinden daha bugün çıkmış dersin. Şehrin batı tarafında bir kapısı var. Kapının konması için taş kemerle büyük bir oyuk açılmış ve saraya, üstünde hiçbir tahta parçası olmayan demir bir kapı konmuştur. Şimal tarafında Muhaddise denen bir başka sur var. Orası da çarşısıyla, Ulucami'siyle, çeşit çeşit hamamları ve bütün gerekli şeyleriyle bir şehirdir. Kaynaklara göre, Silvan Kalesi 9 kapılı idi. Bunların dördü güney, ikisi kuzey, ikisi batı, biri de doğu yönündeydi. Bugün kale sur ve burçlarının çoğu yıkılmış, burçların bir kısmı ev haline getirilmiştir. Kalenin burç ve kapıları üzerinde Eyyubiler'e, Artuklular'a ve Mervaniler'e ait müteaddit kitabeler mevcuttur. Kale en büyük tahribata Hulagu orduları tarafından uğratılmıştır. (bkz resim 10) Kale kapılarından bugün ismi bilinenler şunlardır: batıda Meyhane Kapısı, kuzeybatıda Boşat Kapısı, güneydoğuda Diyarbakır Kapısı, güneyde Kulfa Kapısı ve Aşağımahalle Kapısı.⁷⁶ (bkz resim 11)

⁷³ Süleyman Savcı, age, s.6.

⁷⁴ *Diyarbakır İl Yıllığı*, 1967, Ankara, 1967, s.334.

⁷⁵ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Yapı Kredi Yayınları 1450, IV. Kitap, İstanbul 2001, s.55.

⁷⁶ *Diyarbakır İl Yıllığı*, 1967, Ankara, 1967, s.334.

Silvan Ulu Camii

XII. yüzyılda, Selahaddin Eyyubi tarafından yaptırılmıştır. Caminin yapımında Bizans bazilikasının sütunları da kullanılmıştır⁷⁷ (bkz resim 12). Cami günümüzde Selahaddin Eyyubi adıyla kullanıma açıktır. Bu caminin kim tarafından ve ne zaman yapıldığına dair elimizde kesin bilgiler bulunmamakla birlikte bazı kaynaklarda kiliseden camiye çevrildiği belirtilirken bazı kaynaklarda da doğrudan cami olarak yapıldığı belirtilmektedir.

Hasuni Mağaraları

Silvan'a 7 km uzaklıktadır. Silvan'dan Siirt ve Bitlis istikametine giden yolun sağ tarafında Tılbin Köyü'nün karşısına boğazdadır. Bir mağara şehri de denebilir. Paleolitik çağdan kalma buluntuların olduğu ve Ortaçağ'da Hıristiyanlar tarafından iskan edilen, birbirine koridorlarla bağlı üç yüz adet odadan oluşan ve kapladığı alan itibariyle dünyada emsal teşkil eden Hasuni Mağaraları ve Hasuni Kilisesi, Mezolitik dönemde ilk defa yerleşime sahne olmuş, daha sonra Hıristiyanlığın ilk yıllarında ve Ortaçağda da yerleşim özelliğini sürdürmüştür. Bu mağaraların aralarındaki kayalar düzleştirilerek yollar ve merdivenler yapılmıştır. Ayrıca sarnıçlar, su havuzları, kaya kiliseleri ile atölye gibi yapılarla da burada yaşayanların yaşamları kolaylaştırılmıştır.⁷⁸ Hasuni Mağaraları Kültür ve Tabiat Varlıkları Kurulunca koruma altına alınmıştır. Günümüzde kültür mirası olarak kabul edilen mağaralar 2010 yılı itibariyle 49 yılına Silvan Kaymakamlığı'na kiralanmıştır. (bkz resim 13)

Malabadi Köprüsü

Evliya Çelebi bir yanından öbür yanına toplam uzunluğunun yüz yetmiş üç adım olduğunu belirttiği bu köprünün binası, metaneti, kameti, sağlamlığı, mimarisi hiç bir köprüde yoktur der.⁷⁹ XII. yüzyıldan kalmadır. Albert Gabriel bu köprü için: "Esas kemer 38.60 metredir. Anahtar yüksekliği 19 metredir. Bugünün en ağır karayolu

⁷⁷ *Diyarbakır İl Yıllığı*, 1967, Ankara, 1967, s.335.

⁷⁸ *Diyarbakır İl Yıllığı*, 1967, Ankara, 1967, s.335.

⁷⁹ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, age, s.57.

vasıtalari üstünden geçmiştir. Yaşıtları Altınköprü (Kerkük önünde), Cizre, Hasankeyf çoktan yıkılmıştır. Mıntıka halkı köprünün ebedi bir eser olduğuna inanır. Modern statik hesabının olmadığı devirde bu açıklıkta o zaman için böyle bir eser hayranlık ve takdiri muciptir. Ayasofya'nın kubbesi köprünün altına rahatlıkla girer. Balkanlarda, Türkiye'de, Orta Şark'ta bu açıklıkta, bu yaşta köprü yoktur". Köprünün eni 7 metre, toplam uzunluğu 150 metredir.⁸⁰ Dünyanın en geniş taş kemerli köprüsü olup Artukoğulları veya Eyyuboğulları eseri olması kuvvetle muhtemeldir.⁸¹ Diyarbakır il yıllığında yapının Artukoğullarına ait olduğu söylenmektedir.⁸² (bkz resim 14)

Karabehlül Bey (Mira) Camii

Silvan Ulu Camii'nin beş yüz metre kadar kuzeyindedir. İnşa tarihini belirleyen kitabesi veya taşçı markası yoktur. Avlunun kuzey revakında kufi yazılı bir taş varsa da bunun başka bir yapıya ait olduğu anlaşılmaktadır. Silvan ile buraya bağlı yerlerin Kulp hükümetinden ayrılarak ikta suretiyle Kara Behlül Bey'e verilmesi Padişah Selim II. döneminde olduğu nazara alınarak caminin 1566-1574 tarihleri arasında inşa edildiği söylenebilir. Minaresi 1899 tarihinde ilave edilmiştir.⁸³ (bkz resim 15) 1852 yılında Mabeyni Hümayun Baş Kitabeti'ne gönderilen bir telgrafnamede Silvan'ın Miferket karyesinde Karabehlül camiinden başka cami bulunmadığı ve 20 seneden beri bir türlü başka bir caminin yapılmadığı belirtilmektedir.⁸⁴ (bkz belge IV) Karabehlül Vakfı da Silvanda kurulmuş olup Osmanlı idaresinde faaliyetlerine devam etmiş, bir çok kez yazışmalarda da bulunmuştur. Bunlardan biri vakfa ait olup başka birine devredilmiş olan arazinin akıbeti hakkındaki 15 Mayıs 1897 tarihli yazı⁸⁵ (bkz belge V) ve bir başkası da yine 21 Mart 1899 tarihli Karabehlül Vakfına ait bir arazinin bedeliyle ilgili yazılmış olan yazıdır.⁸⁶ (bkz belge VI) Bir telgrafnamede de vakfın mütevellileri Behlül

⁸⁰ *Diyarbakır İl Yıllığı*, 1967, Ankara, 1967, s.335.

⁸¹ Süleyman Savcı, age, s.60.

⁸² *Diyarbakır İl Yıllığı*, 1967, Ankara, 1967, s.335.

⁸³ Zeynel Abidin Çiçek, *Diyarbakır'ın Fethi, Tarihi ve Kültürü*, Diyarbakır Söz Matbaası, Diyarbakır 2007, s.88.

⁸⁴ EV. MKT. 01266/6, 16 Ekim 1852.

⁸⁵ BOA, Babıali Evrak Odası, 959/71862-2, 15 Mayıs 1897.

⁸⁶ BOA, Babıali Evrak Odası, 959/71862-3, 21 Mart 1899.

ve Mehmet beylerin vefat edip yerlerine biraderleri Mahmut ve Süleyman beylerin geldikleri ve mallarının bu kardeşlerine geçtiği bildirilmiş.⁸⁷ (bkz belge VII)

Silvan'ın Nüfusu

XV., XVI. ve XVII. yüzyıllara ait nüfus verileri öncelikle Osmanlı yönetiminin fethedilen topraklardan yaptırdığı tahrirlere dayanır. Bu tahrirlerin toplandığı tapu tahrir defterleri bu dönemler için esas demografik malzemedir. Fakat bu defterler düzenli olarak tutulmuş değildir. Yani büyük kesintiler var, üstelik de tahrirlerin tutulduğu yerlerin çoğu günümüzde artık Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında kalmıştır. Bu dönemlere ait nüfus verileri daha çok tahminlere dayanmaktadır.

Tanzimat dönemi ve sonrasında ise nüfus sayımlarına artık daha modern bir bakış açısı yerleştirilmeye çalışılmış, nüfus sayımları artık vergi salmak, arazi dökümü yapmak veya askere almak için değil, nüfusun miktarına, sosyal ve ekonomik niteliklerine ilişkin bilgi almak için yapılmaya başlanmıştır. İlk iki genel nüfus sayımı 1831 ve 1844 tarihlerinde yapılmıştır. Ancak her ikisi de yarıda kalmıştır. Bu iki sayımda da sadece erkek nüfus sayıma tabi tutulmuştur. Her iki nüfus sayımı hakkında da yeterli bilgilere ve orijinal belgeler sahip değiliz. 1866 yılında Tuna Vilayeti Valisi Mithat Paşa tarafından bu vilayetlerde yaptırılan yerel bir nüfus sayımı da çağdaş nüfus sayımlarına yakın özellikler taşır.

Osmanlı Devleti'nin son dönemindeki en önemli iki nüfus sayımı 1885 ve 1907 yıllarında yapılmış olanlarıdır. Tüm Osmanlı döneminin en ayrıntılı nüfus sayımlarıdır. Nüfusun yaşa, cinsiyete, medeni duruma, etnik/dinsel cemaate, mesleğe, doğum yerine vs. göre dağılımlarını veren ilk ve son Osmanlı nüfus sayımlarıdır.⁸⁸ Buna göre Diyarbakır için nüfus tahminleri şöyledir; 1830-1840 yıllarında: elli dört bin kişi, 1890 yılında otuz beş bin kişi, 1912 yılında otuz sekiz bin kişi, 1927 yılında otuz bir bin kişi.⁸⁹

⁸⁷ EV. MKT. CHT. 00050, 23 Ağustos 1875.

⁸⁸ Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, Tarihi İstatistikler Dizisi C.2, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1996, s.19.

⁸⁹ Cem Behar, *age*, s.33.

Berlin antlaşmasından sonra bir İngiliz, bir Osmanlı ve bir Ermeni yetkiliden oluşan bir heyet tahrirlere dayanarak resmi nüfus tedkikinde bulunmuşlardır. Buna göre Diyarbakir için toplam 840 bin nüfus tahrir edilmiş, bunun 600 bini müslüman, 240 bini de Ermeni ve Yahudi nüfus olarak belirlenmiştir.⁹⁰ (bkz belge VIII) 1890 yılında Vital Cuinet'e göre Silvan'ın nüfusu yedi bin kişidir.⁹¹ İslam Ansiklopedisinde de 1891 tarihinde Silvan'da yarısı Müslüman yarısı Hristiyan olmak üzere yaklaşık yedi bin kişinin yaşadığı belirtilmektedir.⁹² 1927 yılı sayımlarına göre Silvan nüfusu on üç bin üç yüz otuz altı kadın, on üç bin kırk erkek olmak üzere toplam yirmi altı bin dört yüz altı kişidir.⁹³

I. Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasında sağlıklı nüfus sayımları yapılmamış olduğundan, yapılan sayımların da askeri veya ekonomik amaçlı nüfus sayımları olmasından dolayı Silvan ilçesinin savaş öncesi ve hemen sonrasındaki nüfusuna ulaşma imkanı bulunmamaktadır. Ancak gerçek şu ki özellikle I. Dünya Savaşını anlatan kaynaklarda belirtildiği üzere savaşta Osmanlı tarafının yüzbinlerle ifade edilen kayıplarının bir kısmının da Silvan ilçesine ait kayıplar olduğu muhakkaktır.

⁹⁰ *Kürdistan Gazetesi*, 11 Haziran 1919, S.9, s.111.

⁹¹ Cem Behar, *age*, s.43.

⁹² M. Ahmet Savran, *DİA*, C. 29, s.813.

⁹³ *Türkiye Nüfusu*, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, Ankara 1928, s.19.

B-İKİNCİ BÖLÜM

A- I. DÜNYA SAVAŞI'NA GİRERKEN

Osmanlı Devleti yirminci yüzyıla girerken kağıt üstünde Kafkasları da içine alan çok geniş bir alanda hüküm sürmekteydi ve bu topraklar üzerinde otuz milyon civarında nüfus yaşamaktaydı.⁹⁴ Belli başlı etnik gruplar; Türkler, Araplar, Ermeniler, Kürtler, Bulgarlar, Yunanlılar, Arnavutlar⁹⁵ vd. idi. Savaşın hemen öncesinde 1913 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti bütün muhalefeti bertaraf etmiş, önde gelen liderlerini hapishane ve zindanlara göndermiş,⁹⁶ bürokraside tam hakimiyet sağlamıştı.⁹⁷

1913'ten 1918'e kadar Osmanlı Devleti İttihat ve Terakki'nin hakimiyeti altında yönetilmiştir.⁹⁸ Öte yandan Birinci Dünya Savaşı öncesinde hükümet bürokrasinin daha iyi hale gelmesi için ciddi çalışmalar yapmış ve vergi toplanması ile ilgili ıslahatlar yapmıştır. Fakat Osmanlı Devleti büyük devletlerin kısılcına yakalanınca Çarlık Rusyası'nın isteğiyle 1913 Temmuz'unda Doğu Anadolu yönetiminin düzeltilmesi için Yeniköy Konferansı toplanmış, bu toplantıda Osmanlı Devleti Doğu Anadolu'da iki umumi müfettişlik bölgesi kurulmasını ve bunların başına yabancı uzmanlar getirilmesini kabul etmek zorunda kalmıştır. Nitekim 25 Mayıs 1914'ten o yılın sonuna kadar Van, Bitlis, Harput ve Diyarbekir bölgesinde Norveçli Bnb. Hoff genel müfettişlik yapmış ancak savaş çıkması üzerine sözleşmesi feshedilmiştir.⁹⁹

I. Dünya Savaşı başlarken Osmanlı Devleti'nin savaştan Almanlarla daha iyi ve uzun süreli antlaşmalar yapmak, kendi otonom bölgeleri üzerinde daha sağlam

⁹⁴ M. Şükrü Hanioglu, *A Brief History of The Late Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, Oxfordshire 2008, United Kingdom, p.7.

⁹⁵ M. Şükrü Hanioglu, age, s.25.

⁹⁶ *The Encyclopaedia of Islam*, Prepared by a Leading Orientalists, Edited by an Editorial Committee, Under the Patronage of the International Union of Academies, Volume III, H-Iram, Leiden E. J. Brill, London Lusac & Co., Netherlands 1986, s.526.

⁹⁷ M. Şükrü Hanioglu, age, s.159.

⁹⁸ Sina Akşin, *Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Cem Yayınevi, İstanbul 2007, s.36.

⁹⁹ Sina Akşin, age, s.39.

hakimiyet kurmak, kapitülasyonları tamamen kaldırmak ve olası savaş kazanımı durumunda başka bölgeler elde etmek gibi beklentileri vardı.¹⁰⁰

1914 yılına gelindiğinde 28 Haziran 1914 günü Avusturya-Macaristan veliahtı Arşidük Ferdinand ile karısının Sırbistan'ı ziyareti sırasında suikaste kurban gitmesi üzerine başlayan savaşta¹⁰¹ Osmanlı Devleti 3 Ağustos 1914'te önce tarafsızlığını ilan etmişti. Ardından bir süre sonra Almanya sıkışınca Osmanlıya savaşa katılması ve cihad ilan etmesi yönünde baskı yapmaya başlamıştı. Osmanlı yönetimi de batıda Alman zaferinin mutlak olduğunu düşünmekteydi. Üstelik Romanya ve Bulgaristan üzerinden Almanya ile direkt temas fırsatı mümkün olacaktı. Tarafsızlık devam ederken 5 Ağustos'ta Almanların Goben ve Breslav isimli savaş gemileri Osmanlı karasularına girmişlerdi. İngilizler bunların iadesini isterken Almanlar da çeşitli vaadlerde bulunarak Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasını sağlamaya çalışmaktaydılar. 10 Ağustos'ta bu gemiler Marmara Denizi'ne girmişlerdi, 16 Ağustos'ta Osmanlı bu gemileri satın aldığını ve adlarını Yavuz Sultan Selim ile Midilli olarak değiştirdiğini duyurmuştu. 29 Ekim 1914 tarihinde bu iki gemi İttihat ve Terakki'nin önde gelen bazı isimlerinin muhalefetlerine rağmen Karadeniz'den Rus hedeflerine ateş etmeye başladıklarında artık Osmanlı Devleti için savaştan geri dönüş imkanı kalmamıştı.¹⁰² Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin savaştığı en büyük cephelerden biri olan Kafkas Cephesi'nde¹⁰³ Ruslar 1 Kasım'da saldırıya geçmiş ve diğer cephelerde de Osmanlı Devleti resmen savaşa katılmış oluyordu.¹⁰⁴

Savaşın başlangıcında 1914 ve 1915 yıllarında Doğu Cephesi'nde ciddi sonuçlar alınmamışken 1916 yılına gelindiğinde Ruslar giriştikleri taarruzları sonucunda Erzurum, Rize, İspir, Muş ve Bitlis'i ele geçirmişler.¹⁰⁵ Savaş sırasında azınlıkların Osmanlıyla sorunlarına gelince bazıları devletin içinde kalarak bir özerklik savunurken

¹⁰⁰ M. Şükrü Hanioglu, age, s.179.

¹⁰¹ Sina Akşin, age, s.42.

¹⁰² M. Şükrü Hanioglu, age, s.177-178.

¹⁰³ Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa*, TTK, Ankara 1997, s.127.

¹⁰⁴ Sina Akşin, age, s.45.

¹⁰⁵ Sina Akşin, age, s.48.

Ermeniler ve Araplar gibi bazıları da tam bağımsızlık için mücadele vermekteydiler.¹⁰⁶ Doğu Cephesi'nde işler yolunda gitmeyince Çanakkale'de savaşmış olan birliklerin bir kısmı bu cepheye yönlendirilmiş, bunlardan biri de Mustafa Kemal'in komutasındaki 16. Kolordu olmuştur.

B- MUSTAFA KEMAL VE SAVAŞ BOYUNCA SİLVAN

Mustafa Kemal'in 16. Kolordu Komutanlığı ve Silvan'a Gelişi

Askeri yönden bir deha ve mükemmel bir komutan olan Mustafa Kemal aslında savaşa girmenin aleyhindeymiş.¹⁰⁷ Albay Mustafa Kemal, Çanakkale dönüşü bir süre İstanbul'da kalmış, sonra bazı işlerini yoluna koymak için Sofya'ya gitmiş. Bu sırada, Çanakkale'den Edirne'ye dinlendirilmek üzere gönderilmiş olan 16. Kolordu'nun komutanlığına atandığına dair 10 Mart 1916 tarihli Başkomutanlık emrini almıştır.¹⁰⁸ Mustafa Kemal artık 16. Kolordu Komutanı olarak I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin savaşmakta olduğu cephelerden biri olan Doğu Cephesi'nde görevlendirilmiş.¹⁰⁹ 27 Ocak 1916 tarihinde kolordusunun başına geçmek üzere Edirneye gelen Mustafa Kemal,¹¹⁰ 24 Mart 1916'da Mardin'e, 26 Mart 1916'da da Diyarbakır'a gelmiştir.¹¹¹ 27 Mart'ta Diyarbakır'a geldiğini belirten kaynaklar da bulunmaktadır.¹¹²

11 Ekim'de Alman büyükelçisi, Osmanlı Devleti savaşa girdiği takdirde iki milyon İngiliz altını vereceğine dair söz vermiş. 16 ve 21 Ekim'de sözü verilmiş olan altınların gelmesiyle antlaşma tamamlanmış olur. Enver Paşa kabinesinin diğer üyelerine

¹⁰⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, C. I, İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918*, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1988, s.502.

¹⁰⁷ Falih Rıfkı Atay, *Zeytinburnu*, Pozitif Yay., İstanbul 2004, s.59.

¹⁰⁸ Şevket Beysanoğlu, age, s.777.

¹⁰⁹ Mehmet Önder, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları:159, Ankara 1975, s.123.

¹¹⁰ M. Ahmet Savran, *DİA*, C.31, s.1068.

¹¹¹ Hüseyin Tosun, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Hayatı*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2003, s.97.

¹¹² M. Ahmet Savran, *DİA*, C.31, s.1069.

danışma ihtiyacı duymadan, Karadeniz’de Osmanlı filolarına komutanlık yapmakta olan Alman Amiral Souchan’a, Rus hedeflerine saldırmasını emretmiş, Souchan da 29 Ekim’de aldığı emri yerine getirmiştir. 2 Kasım’da Rusya ve 5 Kasım’da da İngiltere ile Fransa Osmanlı İmparatorluğu’na savaş ilan etmişler.¹¹³ Türkler ile Rusların geleneksel düşmanlıkları bulunduğu için dolaylı¹¹⁴ savaşa girecek olan Osmanlı İmparatorluğu’nun Merkezi Kuvvetler’e katılmaktan başka şansı da kalmamıştı. Bu savaşta Osmanlı Devleti’nin gösterdiği büyük askeri çaba, Osmanlı toplumunun sosyal ve ekonomik yaşamlarını ciddi olarak etkilemişti. Yüksek enflasyon ve yüzde iki bin beş yüz civarındaki fiyat artışları tüm toplumu ekonomik anlamda derinden sarsmıştı. Üstelik ciddi kıtlık ve salgın hastalıklar da Osmanlı toplumu arasında hızla yayılmıştı.¹¹⁵

Balkan Savaşları, Balkanlardaki rekabet ve çatışmaları şiddetlendirmek ve I. Dünya Savaşı’nın ateşlenmesine müsait bir ortam hazırlamak suretiyle, Osmanlı İmparatorluğu’nun sonunu da yaklaştırmıştı. Özellikle I. Balkan Savaşı’nda üst üste alınan yenilgiler, Osmanlı ordusunun prestijini sarsmış ve devletin askeri durumunu net bir şekilde ortaya koymuştu. Osmanlı Devleti’nin askeri bakımdan bir çöküntüye gittiği, genel bir kanaat haline gelmişti artık. Bunun sonucunda da Osmanlı topraklarına göz koyanların iştahları kabarmıştı. Bu düşünce ile olacak ki İtilaf devletleri henüz I. Dünya Savaşı devam ederken kendi aralarında yaptıkları bir takım gizli antlaşmalarla Osmanlı topraklarını paylaşma çabaları içerisine girmişlerdi.¹¹⁶

I. Dünya Savaşı’na gelince Osmanlı Devleti’nin savaşa girmesi de Merkezi Devletler tarafında yer alması da kaçınılmaz gibi görünüyordu. Bunun çok çeşitli sebepleri vardı ve bu sebepler Osmanlı Devleti’nin bu savaştan uzak durmasını mümkün kılmıyordu.¹¹⁷ Mustafa Kemal 14 Nisan 1916’da Silvan’da bir İttihat ve

¹¹³ William Hale, *Türk Dış Politikası 1774-2000*, Çev. Petek Demir, Mart Matbaası, İstanbul 2003, s.25.

¹¹⁴ William Woodruff, *Modern Dünya Tarihi*, Pozitif Yay. , Çev: Hale Vardar & Arda Vardar, İstanbul 2006, s.198.

¹¹⁵ Peter N. Stearns, *The Encyclopedia of World History: Ancient, Medieval, and Modern*, Sixth Edition, Boston: Houghton Mifflin Company, 2001, s.1243.

¹¹⁶ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK, Ankara 2003, s.694-695.

¹¹⁷ Stanford J. Shaw, Ezel Kural, *History of The Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume II: Reform, Revolution and Republic, The Rise of Modern Turkey*, Cambridge University Press 1977, s.310.

Terakki Cemiyeti Üyesi olarak¹¹⁸ 16. Kolordu'nun komutasını eline aldığı zaman Doğu Cephesi birisi Dersim'in doğusu, diğeri de batısı olmak üzere fiilen ikiye bölünmüş durumdaydı. Ortada Dersim, ordunun ve askerinin bulunmadığı, terk olunmuş bir asi bölge durumunda idi. Doğu kısmı İkinci, batı kısmı Üçüncü Ordu sahalarıydı. Mustafa Kemal'in 16. Kolordusu, doğu kısmının İran'a doğru sağ kanadında 80 kilometrelik bir cephe tutuyordu.¹¹⁹ Silvan, hem Osmanlı Devleti'nin en geniş sınırlarına ulaştığı 1699 tarihinde hem de 1914 yılında savaş başladığı sırada Osmanlı'nın sınırları içinde yer almaktaydı.¹²⁰ (bkz resim 16)

Diyarbakır'da bir süre kalan Mustafa Kemal 27 Mart 1916 tarihinde cepheleri denetlemek üzere Bitlis cephesine hareket etmişti. Bu denetleme sırasında 16. Kolordu'nun Silvan'a nakledilmesi emri gelmişti. Bunun üzerine Mustafa Kemal tekrar Diyarbakır'a dönmüş, kısa bir süre sonra da, Kolordu'su ile birlikte Silvan'a hareket etmişti.¹²¹ Kısa bir sürede cephenin durumunu inceleyen Mustafa Kemal Paşa,¹²² (bkz resim 17) almak istediği tedbirleri 3. Ordu Komutanlığı'na bildirmiş ve Silvan'dan sonra hangi telgraf merkezinde bulunacağını ayrıca arz edeceğini ifade etmişti.¹²³

İnönü hatıralarında Mustafa Kemal'in I. Dünya Savaşı'yla ilgili vaziyeti en iyi kavramış komutanlardan biri olduğunu belirtmiştir.¹²⁴ Mustafa Kemal'in 16. Kolordu komutanı olduğu dönemde kurduğu dostluklar daha sonra Milli Mücadele döneminde bir çok sorunun çözülmesini kolaylaştırıcaktı.¹²⁵

Bir süre sonra 2. Ordu Karargahı'nın Diyarbakır'a alınması üzerine 16. Kolordu Karargahı da Diyarbakır'dan Silvan'a taşınmış, 3 Haziran 1916 tarihinde Karargah Silvan'a nakledilmiş ve Mustafa Kemal de Silvan'a yerleşmişti.¹²⁶ Mustafa Kemal 9

¹¹⁸ Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, çev.Nüzhet Salihoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s.88.

¹¹⁹ Şefket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal, Birinci Cilt, 1881-1919*, İstanbul 2008, s.259.

¹²⁰ Rand McNally, *World History, Patterns of Interaction*, McDougal Littell USA 2009, s.787.

¹²¹ Mehmet Önder, age, s.124.

¹²² Hüseyin Tosun, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Hayatı*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2003, s.97.

¹²³ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, C. II, Akkoyunlulardan Cumhuriyete Kadar*, Diyarbakır Belediyesi Yayınları, Neyir Matbası, Ankara 1990, s.778.

¹²⁴ İsmet İnönü, *Hatıralar*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2009, s.101.

¹²⁵ Tosun, age, s.98.

¹²⁶ *Kara-Amid, Atatürk Yılında Diyarbakır*, Diyarbakır 1982, s.17.

Nisan 1916'da Diyarbakır'dan Bitlis cephesine hareket etmiş ve 10-11 Nisan gecelerini taarruz bölgesinde geçirmiştir. Rus kuvvetlerinin taarruzu üzerine Mustafa Kemal 16. Kolordu'ya bağlı olan 5. Tümen'e geri çekilme emri vermiştir. Ardından Bitlis, Siirt ve Silvan (16 Nisan 1916) bölgesindeki askeri birlikleri denetleyen Mustafa Kemal tekrar 20 Nisan 1916'da Diyarbakır'a dönmüştür. Mustafa Kemal 14 Nisan 1916 tarihinde generalliğe terfi etmiş olarak Silvan'da 16. Kolordu Komutanı olarak yeni görevine başlamıştır.¹²⁷

Silvan'daki karargaha varduktan sonra Mustafa Kemal Corinne'e 'İnsan uzun ve yorucu bir yolda, batıdan doğuya iki ay süren bir yolculuktan sonra bir an olsun dinlenmeye hak kazanır, derdiniz, değil mi? Ne gezer, dinlenmek galiba ancak öldükten sonra nasip olacak, büsbütün unutulmaktansa hiç doğmamış olmayı yeğlerim' diye yazmıştır. Mustafa Kemal, Silvan'daki karargaha geldiği zaman, büyük bir karışıklıkla karşılaşmış. Buradaki birlikler, oldukça yorgun, morali bozulmuş, hastalıktan kırılmış, silahsız, cephanesiz perişan hale düşmüş olan bir ordunun döküntülerinden başka bir şey değildi. Bunun üzerine Mustafa Kemal İstanbul'a telgraf çekerek silah, yedek kuvvet, sağlık malzemesi vb. şeyler istediye de isteklerine bir cevap dahi alamamıştır. 16. Kolordu'nun savaşabilecek bir duruma getirilebilmesi için oldukça uğraş verilmesi gerekmiştir. Sevinilecek haberlerden biri ise burada akli başında, çalışkan bir komutan yardımcısı bulunuyor olmasıydı. Bu kişi ise Selanik'te, Mustafa Kemal'in orduyu siyasetten ayırmak yolundaki çabalarını desteklemiş olan Kazım Karabekir'den başkası değildi.¹²⁸

2. Ordu Komutanlığına atanan Ahmet İzzet Paşa'nın 13 Mayıs 1916 tarihinde İstanbul'dan Diyarbakır'a gelmesi üzerine Mustafa Kemal de Silvan'a hareket etmiştir. 2. Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa, Kurmay Başkanı Albay İsmet Bey'le beraber 29 Temmuz'da Silvan'a gelerek Mustafa Kemal'le görüşmüşler. Mustafa Kemal 5 Haziran'da Muş birliklerini denetlemek üzere Silvan'dan ayrılmış ve 20 Haziran'da tekrar Silvan'a dönmüştür. 12 Temmuz'da Rusların 8. Tümen'e taarruzu üzerine birlik

¹²⁷ Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s.11.

¹²⁸ Lord Kinross, *Atatürk, Bir Milleti Yeniden Doğuşu*, Çev. Necdet Sander, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2010, s.129.

Kulp Boğazı'na geri çekilmiştir. 2 Ağustos'ta Mustafa Kemal komutasındaki birlikler Ruslar üzerine taarruza geçmiş, şiddetli çarpışmalar meydana gelmiştir. 7 Ağustos'ta 16. Kolorduya bağlı 8. Tümen, Rusların eline geçmiş olan Muş'u kurtarmış. 8 Ağustos'ta da Bitlis, 16. Kolorduya bağlı 5. Tümen tarafından Rus işgalinden kurtarılmıştır. 18 Ağustos'ta Mustafa Kemal harekatı yakından takip edebilmek için Silvan'dan cepheye hareket etmiş, 25 Eylül'e kadar cephede geçen bu dönemde Çapakçur Savaşları cereyan etmiştir. Bu savaşlarda Çapakçur Boğazı başarıyla müdafaa edilmiş, ardından karşılıklı taarruzlar devam etmiştir. 25 Eylül'de Mustafa Kemal tekrar Silvan'a dönmüş, 7 Kasım'a kadar Silvan'da kaldıktan sonra bu tarihte 5. Tümen komutanı Ali Fuat Paşa ile Silvan'dan Bitlis'e hareket etmiş ve geceyi Hazo'nun güneyinde geçirmişler. 8 Kasım'da Ziyaret'e giden Mustafa Kemal geceyi orada geçirmiş, 10 Kasım'da Bitlis'e varan Mustafa Kemal, 21 Kasım'da Silvan'a dönmek üzere Bitlis'ten ayrılmıştır. Mustafa Kemal, 22 Kasım'da Silvan'a gelirken yolda 16. Kolordu Kurmay Başkanı Yarbay İzzettin Bey ile örtünme ve kapanmanın kaldırılması, sosyal hayatın düzenlenmesi, yetenekli anne yetiştirilmesi, kadınlara serbestlik verilmesi vb. konularda sohbetlerde bulunmuş ve sabahleyin Ziyaret'e gelip Veysel Karani'nin türbesini ziyaret etmiştir. Ardından Siirt'e geçen Mustafa Kemal buradaki çalışmalarını da tamamladıktan sonra 30 Kasım'da tekrar Silvan'a gelmiştir. 12 Aralık tarihinde Mustafa Kemal'e Muş ve Bitlis cephelerindeki başarılarından dolayı ikinci rütbeden Mecidi Nişanı verilmiştir. Ardından izinli olarak İstanbul'a giden İkinci Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa'ya vekalet için 14 Aralık'ta Silvan'dan Diyarbakır'a hareket etmiş ve oradan da 2. Ordu Karargahının bulunduğu Sekerat'a geçmiştir. 2 Ocak 1917 tarihinde 2. Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa'nın izinden dönmesi üzerine tekrar Silvan'a hareket eden Mustafa Kemal, 17 Şubat 1917 tarihinde Hicaz Kuvve-i Seferiye Komutanlığına ordu komutanı ve 4. Ordu'nun emrinde olarak atanmış, Şam'a gitmek üzere Silvan'dan ayrılmıştır.¹²⁹ Tayin belgesinde şöyle yazar: Hicaz Kuvve-i Seferiyesine Mustafa Kemal Paşa tayin edildi, fevkalade ve değerli imiş.¹³⁰

¹²⁹ Utkan Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*,

http://www.ataturk.de/turk_Kaynakcali_Ataturk_Guenluegue.pdf

¹³⁰ *Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk 1916-1922*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2003, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:62. (BOA, Y. EE, 142/287).

Cephenin Genel Durumu

Şubat 1916'da Silvan'ın yanbaşında bulunan Muş ve Bitlis'in Rusların eline geçmesi üzerine¹³¹ Trakya'daki 2. Ordu da Doğu Cephesine sevk edilmişti. 1916 Mart ayında Silvan'da konuşlanmış olan 16. Kolordu'ya bağlı 5. Tümen Bitlis yönünde ilerlerken Muş'un güneyinde de aşiret müfrezeleri bulunuyordu. Silvan'dan Van Gölü'ne kadar olan bölgede 16. Kolordu komutayı üzerine almıştı. Bu kolordu; 5. Tümen ile Mutki gönüllüleri, Boğlan, Ziyaret, Bingöl Müfrezelerinden oluşuyordu. Daha sonra 8. Tümen de 16. Kolordu'nun emrine verilerek Muş istikametine gönderilmişti.¹³² Muş ve Bitlis'in elden çıkmasıyla tehlike altına girmiş olan Silvan ve devamında Diyarbakır yolunun korunması amacıyla 5. Tümen Bitlis bölgesine sevk edilmişti.¹³³

Rusların hareket merkezi Erzurum ve batısında bulunuyordu. İspir'de ve sahilde kuvvetli bir müfrezeleri, Muş ve kuzeyindeki bölgede Oğnut ve Kiğı'ya doğru beş tabur ve beş süvari alayı kadar bir kuvvetleri, Bitlis'te bir tümene yakın Nazarbekof kuvvetleri bulunuyordu. Oğnut ve Kiğı'ya doğru Rus süvarileri zayıf piyade korumasında yavaş yavaş ilerliyorlardı.¹³⁴ Bu arada 16. Kolordu komutanlığına 16 Mart 1916 tarihi itibariyle Mustafa Kemal atanmıştı.¹³⁵

Osmanlı Ordusunun Savaş İçin Hazırlıkları

Başkomutan, 2. Ordu Komutanına 19 Mart 1916'da, ülkeyi düşmandan kurtarmak için 2. Ordunun Diyarbakır ve daha doğu taraflarından, Erzurum ve kuzeyinde bulunan Rusların yan ve gerilerine taarruz etmek üzere sevkini tasarladığını, bu amaçla 3. Ordunun güney tarafındaki birliklerin 2. Ordunun emrine verileceğini, 2. Ordunun nakline, yaklaşık olarak 14 Nisan 1916'da başlanacağını bildirmiştir.¹³⁶ Bundan da anlaşılacağı gibi 2. ve 3. Ordular işbirliği içinde ve yeri geldiğinde birliklerini değiştirmek suretiyle savaşa katılmışlardır. 2. Ordu bağlı birlikleri 2 Ağustos itibariyle şöyleydi: 16. Kolordu; 5. ve 8. Piyade Tümenleri, 3. Kolordu; 1., 7., 14. ve 53.

¹³¹ Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa*, TTK, Ankara 1997, s.127.

¹³² Fevzi Çakmak, age, s.136.

¹³³ Metin Ayışığı, age, s.130.

¹³⁴ Fevzi Çakmak, age, s.136.

¹³⁵ Metin Ayışığı, age, s.130.

¹³⁶ Fevzi Çakmak, age, s.136.

Piyade Tümenleri, 2. Kolordu; 11. ve 12. Piyade Tümenleri, 4. Kolordu; 47. Piyade Tümeni ve sonradan gelen 48. Piyade Tümeni.¹³⁷ Bu esnada Rus birlikleri Silvan'ın hemen yanbaşındaki Bitlis, Muş ve Bingöl civarında bulunuyorlardı.¹³⁸

Yollar hakkında elde bulunan bilgilere göre 2. Ordunun menzil hattı; Diyarbakır, Silvan ve buradan Bitlis, Muş istikametlerine giden yollar idi. Genel olarak işe işlerinin birliklerin bulunduğu yerler civarından temin edilmesine çalışılmaktaydı. Fakat işenin bu bölgelerde yeterli olup olmadığı inceden inceye araştırılıp var olan eksiklerin trenle temin edilmesi yoluna gidilmişti. Mesele olağanüstü önem arz ettiği için, tren hatlarının taşıma kapasitelerinin artırılarak ikmal vasıtası olarak kullanılmaya çalışılması zaruri görünmekteydi. Erzakın bu şekilde alınması ve birliklere gönderilmesi için de yerel vasıtalara müracaat edilmişti. Menzil işleri için esas zorluk, nakliye vasıtalarının bir yerde toplanmasıydı. 2. Ordunun levazım desteği, halen kolordulara bağlı birliklerin eksiklerini bile tamamlayacak halde değildi. Aslında peşin parayla satın almak suretiyle geniş ölçüde ve şimdiden yerinde menzil için nakliye vasıtaları bulmaya çalışmak gerekiyordu.¹³⁹

Osmanlı Devleti 2. Ordusunun Durumu ve Harekat Planları

16. Kolordunun 5. ve 8. Piyade Tümenleri Diyarbakır ve Bitlis'e intikal etmişlerdi. 15 Mayıs'ta da deneyimli 1., 7., 14. ve yeni oluşturulmuş 53. Piyade Tümenlerinden oluşan savaş görmüş 3. Kolordu da doğuya gitmek üzere yola çıkarılmıştı.¹⁴⁰

23 Mayıs 1916'da 12. Tümen, Harput'tan Palu'ya; 53. Tümen Halep'ten Diyarbakır'a hareket etmiş, 14. Tümenin de 28 Mayıs 1916'da Re'sü'l-ayn'a nakline

¹³⁷ J. Edward Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, Kitap Yayınevi, çev. Tanju Akad, İstanbul 2003, s.187.

¹³⁸ Metin Ayışığı, age, s.131.

¹³⁹ Fevzi Çakmak, age, s.138.

¹⁴⁰ J. Edward Erickson, age, s.185.

başlanmıştı.¹⁴¹ İntikaller en iyi koşullarda bile büyük zaman almaktaydı. Ulaşım şartları kötü olduğundan birliklerde hastalık ve yıpranma büyük zayiata neden olmaktaydı.¹⁴²

2. Ordunun Karşı Cephesinde Bulunan Rusların Durumu

Rus 4. Kolordusu, Yudenich'ten, Muş ve Oğnut'ta kuvvet toplayarak Harput istikametinde taarruza geçmek ve mümkün olursa yığınağını tamamlamadan önce Osmanlı 2. Ordusuna darbe vurmaya doğrudan emir almıştı. Bunun üzerine bu kolordu, 2. Avcı Tümeninin 2. Tugayı, bir Ermeni taburu ve bir hudut taburu olmak üzere toplam 10 taburu Bitlis'in güneyindeki 5. Tümenin karşısında bırakarak 66. Tümenin dört alayı ile 2. Tümenin 1. Tugayı toplam altı alayı Muş'ta toplamıştı.¹⁴³ Toplamda da Rus ordusu 84 piyade taburu, 55 süvari bölüğü ve 116 top ile Osmanlı'nın 2. Ordusuna karşı üstün bir durumdaydı.¹⁴⁴

12-13 Temmuz 1916'da Ruslar, Muş'un güneyinde Silvan yakınlarındaki Kortik-Kozma mevziini savunmakta olan 8. Tümenine sabaha karşı taarruz etmeye başlamışlardı. Bu taarruz, iki gün devam etmişti. 13-14 Temmuz 1916'da 261. Rus Alayı, Muş cephesini yarmıştı. 14-15 Temmuz 1916'da Osmanlı'nın 8. Tümeni kendisinden üç kat üstün kuvvetler karşısında, Kulp Boğazı'na çekilmeye mecbur olmuştu. Ruslarla bilhassa Kortik dağında çok kanlı muharebeler olmuş, düşman çok yıpranmıştı. Osmanlı kuvvetleri bu çarpışmalarda arazinin sarplığından iyi bir şekilde yararlanmışlardı. Osmanlı 8. Tümeni Kulp Boğazı'na, Pasor'un 20 kilometre kuzeyinde bulunan Amberköy'ün güneyine çekildikten sonra, Ruslar bunun karşısına Kortik dağında takviyeli 261. Rus Alayını bırakarak kuvvetlerini Oğnut bölgesinde toplamışlardı. Buradaki beş süvari alayı ve ayrı ayrı taburlardan oluşan kuvvetlerini beş piyade alayı ile de takviye etmiş oluyorlardı. Yudenich buraya ayrıca son ihtiyat kuvveti olan 5. Tümeni de göndermişti. Daha sonra gelen Rus 4. Avcı Tümenine de sol tarafını

¹⁴¹ Fevzi Çakmak, age, s.150.

¹⁴² J. Edward Erickson, age, s.185.

¹⁴³ Fevzi Çakmak, age, s.153.

¹⁴⁴ Metin Ayışığı, age, s.132.

Göynük Çayı yukarılarına kadar uzatması ve Oğnut'un doğusunda çok kuvvet toplamasını emretmişti.¹⁴⁵

Bu sırada, Osmanlı tarafı Ahmet İzzet Paşa komutasındaki 2. Ordu ve Mustafa Kemal komutasındaki 16. Kolorduları ile Bitlis'in güneyinden Murat Nehri'ne kadar yaklaşık yüz yirmi kilometrelik bir alanı tutmakta idi.¹⁴⁶ Osmanlının 1. ve 11. Tümenleri de yola çıkmış geliyorlardı. 30 Temmuz 1916'da Ruslar, üstün kuvvetlerle taarruz ederek Oğnut'u zapt etmişlerdi.¹⁴⁷ Mustafa Kemal'in komutasındaki 16. Kolorduya bağlı 8. Tümen Kulp Boğazı'na çekilmek zorunda kaldı.¹⁴⁸ Böylece bu savaşta Silvan ve Diyarbakır ilk defa işgal tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktaydılar. 1 Ağustos 1916'da Osmanlılar karşı taarruzla Rusları uzaklaştırmakta başarılı oldularsa da 20 Rus taburunun ortak taarruzu üzerine Osmanlı birlikleri geri çekilmeye mecbur olmuşlardı. Ruslar, Osmanlı Ordusunun 7. Tümeninden üç yüz esir ile bir top, üç mitralyöz ele geçirmişlerdi.¹⁴⁹

3 Ağustos'ta Osmanlının 14. Tümeninin gelmesiyle Rus taarruzu durdurulmuşsa da¹⁵⁰ 4 Ağustos 1916'da Rusların Erzurumdaki kuvvetlerinin gelmesiyle Ruslar Oğnut'un 15 kilometre güneyindeki yeni Osmanlı mevzilerini de zapt etmişlerdi. Ruslar burada arazinin ve yolların uygun olmasından yararlanarak kuvvetlerini istedikleri yerde toplayarak kuvvetli bir hareket merkezi oluşturmayı amaçlamışlardı.¹⁵¹ 2 Ağustos 1916 tarihinde 2. Ordu bütün cephede karşı taarruza geçmişti. 5. Tümen Bitlis'in güneyindeki Ruslara dokuz taburla saldırıyordu. 3 Ağustos 1916 tarihinde şiddetli hücumlar yapılmıştı. 5 Ağustos 1916'da Ruslar mevzilerini terk ederek Bitlis yakınlarına çekilmişlerdi.¹⁵² Fakat cephenin bu tarafındaki arazi koşulları muharebenin etkinliğini azaltıyordu.¹⁵³

¹⁴⁵ Fevzi Çakmak, age, s.153.

¹⁴⁶ Metin Ayışığı, age, s.131.

¹⁴⁷ Fevzi Çakmak, age, s.153.

¹⁴⁸ Metin Ayışığı, age, s.132.

¹⁴⁹ Fevzi Çakmak, age, s.153.

¹⁵⁰ Metin Ayışığı, age, s.132.

¹⁵¹ Fevzi Çakmak, age, s.154.

¹⁵² Fevzi Çakmak, age, s.154.

¹⁵³ J. Edward Erickson, age, s.189.

Osmanlı Birliklerinin Muş ve Bitlis Taarruzu

Merkez karargâhı Silvan'da bulunan 16. Kolordunun en önemli hareketi Muş karşı taarruzu olmuş ve Ruslara iyi bir darbe indirilmiştir. 2 Ağustos 1916'da 8. Tümen, Rusların Kulp Boğazı karşısında bir alay bıraktığını anlayarak Muş istikametinde taarruz etmiş ve muharebe birkaç gün şiddetle devam etmişti. Burada gönüllü müfrezeler de araziye iyi bildiklerinden dolayı çok faydalı işler görmüşlerdi. Kulp Boğazı'nın kuzey çıkışını savunan Kortik dağındaki 261. Rus Alayı paniğe kapılmıştı. 6 Ağustos 1916'da Ruslar Muş'u terk ederek acilen Murat nehrinin gerisine çekilmeye mecbur olmuşlar ve bunun sonucunda Osmanlı birlikleri bin kadar esir ile iki makineli tüfek ve iki top ele geçirmişlerdi. 7 Ağustos'ta 8. Tümen Muş'a girince ve Nazarbekof Muş'un Osmanlılar tarafından geri alındığını haber alınca, Bitlis'ten Tatvan'a çekilmiş, orada da duramayarak Van Gölü yukarısındaki Karmuç'a kadar geri çekilmişti. Onun bu geri çekilişi 5. Tümen tarafından takip olunmuştu.¹⁵⁴ Muş 8 Ağustos Salı sabahı ve Bitlis de aynı günün akşamında Osmanlı birlikleri tarafından Ruslardan geri alınmıştı.¹⁵⁵ Rus darbesi Osmanlı kuvvetlerini Kulp Boğazı'na sürmekle yetindiği halde, Osmanlı birliklerinin vurmuş olduğu darbe bütün 4. Rus Kolordusunun geri çekilmesini sağlamıştı. Hatta bu kolordunun Hınıs'ın güneyine çekilmesiyle, Rusların 1. Kolordusunun sol tarafına kadar cephede mevcut bulunan bütün Rus kuvvetleri de kuzeye doğru çekilmişlerdi.¹⁵⁶ Bu çarpışmalardan sonra Bitlis ve Muş'u düşman işgalinden kurtarma başarısını göstermiş olmasından dolayı Mustafa Kemal'e altın kılıçlı imtiyaz madalyası verilmiştir.¹⁵⁷

Rus 4. Kolordusunun aldığı emir gereğince Harput tarafına doğru ilerleyebilmesi için, Bingöl üzerinden Murat vadisini takip etmesi gerekiyordu. Bunun için de öncelikle kendi yan ve geri taraflarında kalan 8. Tümeni etkisiz hale getirmesi gerekiyordu. Bunu iyi düşünmüşlerdi, fakat dağlık arazide, bu tümeni tamamıyla mağlup etmeyi başaramamışlardı. Bunun üzerine 8. Tümenin karşısında bir alay bırakmakla yetinmişlerdi. Bırakmış oldukları bu alay da Kulp Boğazı'na girmeyerek, kuzey

¹⁵⁴ Fevzi Çakmak, age, s.154.

¹⁵⁵ Metin Ayışığı, age, s.132.

¹⁵⁶ Fevzi Çakmak, age, s.154.

¹⁵⁷ *Diyarbakır İl Yıllığı*, 1967, Ankara 1967, s.207-208.

çıkışında Kortik dağında kalmıştı. Boğazın iki tarafındaki hakim tepeler yine 8. Tümenin elinde bulunuyordu. Bu durumda 8. Tümenin karşı darbesi yok edici bir etki yapmıştı. Bu bölgedeki Kürtler de Osmanlı kuvvetlerini desteklemişlerdi. Beklendiği gibi cephe yarılmıştı. 8. Tümen, Muş ve kuzeyine kadar ilerledikten sonra, Kulp Boğazı'ndan geçen sadece bir dağ yolunun bulunmasından dolayı, erzak ve cephanesini ikmal edememişti. Bundan dolayı Nazarbekof kuvvetlerini imha etme fırsatı kaçırılmıştı.¹⁵⁸ Muş ve Bitlis'in Osmanlı birlikleri tarafından geri alınması üzerine irtibat yolunun kesileceğini düşünen Rus kuvvetlerinin komutanı birliklerini Van Gölü kuzeyindeki Karmuç'a kadar geri çekmişti.¹⁵⁹

8. Tümenin bu darbesi ile beraber 2. Ordunun toplanan diğer kuvvetleri de 5 Ağustos 1916'da harekete geçmişlerdi. Düşman, Kargapazarı-Varto istikametine çekilmeye devam etmiş, Bingöl bölgesinde bulunan 3. Kolordunun 7. Tümeni, Kirvaz-Boğlangediği; 53. Tümen Melikan sırtlarını; 14. Tümen Çilligöl tepesini işgal etmişler. 2. Kolordunun 1. Tümeni, Halifan-Çatak hattını; 11. Tümen de Tapdüzü-Timuran hattını elde etmişti. Bu suretle 2. Ordu karşısındaki Rusların 4. Kolordusu mağlup olmuştu. Kiği da zapt edilmişti. Fakat ikmal durumu dolayısıyla 2. Ordu taarruz ve takibini yavaşlatmak mecburiyetinde kalmıştı. Ruslar, bundan istifade ederek ihtiyatlarla cephelerini takviye ederek iyi bir duruma getirmişlerdi.¹⁶⁰ 2. Ordunun yarısının henüz cepheye gelmemiş olması, ikmal ve iaşe zorlukları, durumu Rusların taarruzlarına müsait hale getirmiştir.¹⁶¹

19 Ağustos 1916'da Ruslar karşı taarruza başladıkları zaman, merkezi Silvan'da olan 16. Kolordu'ya bağlı 5. ve 8. Tümenler, Bitlis-Muş hattının kuzeyinde bulunuyordu.¹⁶²

¹⁵⁸ Fevzi Çakmak, age, s.155.

¹⁵⁹ Metin Ayışığı, age, s.132.

¹⁶⁰ Fevzi Çakmak, age, s.155.

¹⁶¹ Şevket Beysanoğlu, *Kültürümüzde Diyarbakır*, Ankara 1992, s.39.

¹⁶² Fevzi Çakmak, age, s.156.

Rus Birliklerinin Karşı Taarruzu

3. Kolorduya ait 7. Tümen 20 Ağustosta Merkezi Silvan'da bulunan Mustafa Kemal komutasındaki 16. Kolordu'nun emrine verilmişti.¹⁶³ 19 Ağustos 1916'da Ruslar yeniden karşı taarruza geçerek Kiğı'yı almış, 2. Ordu cephesine taarruza başlamışlardı. 20 Ağustos 1916'da Ruslar, giriştikleri taarruzda başarılı olamamış, 7. ve 14. Tümenler Rusları püskürtmüşlerdi.¹⁶⁴ 14. Tümen'in komutanı Ali Fuat Cebesoy, burdaki çarpışmaların çok şiddetli ve kanlı geçtiğini belirtmektedir.¹⁶⁵

Rus birlikleri, 66. Tümen ve bir tugay ile 7. Tümene taarruzlarını sürdürürken, Muş'ta bulunan 8. Tümen, orada bir takviyeli alay bırakarak büyük kısmı ile Silvan'ın yukarisından 7. Tümenin gerisine yaklaştırılmıştı. 16. Kolordu komutanı Mustafa Kemal Boğlangediği-Kirvaz bölgesindeki 3. Kolorduya ait 7. Tümen ile yeni gelen 8. Tümeden oluşan kolordunun komutasını almıştı.¹⁶⁶ Buradaki savaşta Çapakçur Boğazı 14. Tümen ve 16. Kolorduya bağlı 7. Tümen tarafından çok başarılı bir şekilde savunulmuştur.¹⁶⁷

21 Ağustos 1916'da Osmanlı 16. Kolordusu, Harabe-Yekmal hattına çekilmişti. 22 Ağustos 1916'da üstün düşman kuvvetlerinin sürekli taarruzları karşısında, 3. Kolordu da Elmalı-Karir dağı hattına çekildiğinden, 16. Kolordu da Masla deresi gerisine alınmıştı. Bu suretle 16. ve 3. Kolordular, Masla deresinin batısı-Elmalı-Ercük-Karir dağı hattında yerleşmişlerdi. Rus birlikleri Bitlis ve Muş'taki kuvvetler üzerine de ilerliyordu. 24 Ağustos 1916'da Nazarbekof'un 10 taburla 5. Tümene yaptığı taarruz sonucunda, 5. Tümen Bitlis'in kuzeyindeki Başhan'a çekilmişse de Nazarbekof Tatvan'dan daha ileri geçememişti.¹⁶⁸ 2. ve 3. Ordular birlikte savaştırılarak Rusları

¹⁶³ Şevket Beysanoğlu, age, s.40.

¹⁶⁴ Fevzi Çakmak, age, s.157.

¹⁶⁵ Şevket Beysanoğlu, age, s.40.

¹⁶⁶ Fevzi Çakmak, age, s.157.

¹⁶⁷ Şevket Beysanoğlu, age, s.40.

¹⁶⁸ Fevzi Çakmak, age, s.157.

yenmek varken 3. Ordu imha edildikten sonra harekete geçen 2. Ordu da Ruslar karşısında fazla etkili olamamıştır.¹⁶⁹

Osmanlı Birliklerinin Yeniden Taarruza Geçmesi

24 Ağustos 1916 tarihinde düşmana bir darbe vurulmak istenmişti. 2. ve 3. Osmanlı kolorduları karşılardaki düşman grupları arasında ve Göynük Çayı batısında bir açıklık meydana getirmişti. Osmanlı kuvvetleri, bu gedikten yararlanarak, Rusların hareket merkezi ile 16. ve 3. Osmanlı Kolordularının karşısındaki 4. Rus Kolordusu ve Vorobyef grubunun sağ yan ve gerilerine taarruz edecekti. 16. Kolordu, gerektiğinde 3. Kolorduyu takviye etmek veya taarruza geçmek üzere sol yanında ihtiyatlar topluyordu. 24 Ağustos'taki taarruzda, 1. ve 47. Tümenler Rus birliklerini püskürterek Kızılağaç-Karakoç hattına kadar ilerlemişlerdi. Ruslar da Masla Deresi'ndeki Osmanlı 16. Kolordusu ile 7. , 8. Tümenlerine taarruz ediyordu. Fakat Ruslar 16. Kolordu tarafından püskürtülmüştü. Bundan sonra Osmanlı 16. Kolordusu Melikan Yaylası istikametinde karşı taarruz emrini almıştı.¹⁷⁰ 28 Ağustos 1916 tarihinde Osmanlı birliklerinden 16. Kolordu ile 3. Kolordunun 14. Tümeni Rus birlikleri üzerine taarruza başlamış, büyük başarı göstererek on kilometre kadar ilerlemiş ve binden fazla esir almıştır. Fakat ne yazık ki 30 Ağustos'taki çarpışmalarda İkinci Kolordu komutanı Faik Paşa şehit olmuştur.¹⁷¹

Rusların Tekrar Karşı Taarruzda Bulunmaları

18 Ağustos'ta Rus birlikleri cepheyi takviye etmeyi tamamlamış ve kolordu büyüklüğünde güçlerle taarruza geçebilecek duruma gelmişlerdi.¹⁷² Ağustos ayının son günlerinde Rus birlikleri topladığı kuvvetlerle hareket merkezi sağda olmak üzere karşı taarruza geçmişti. Yoğun topçu ateşleriyle piyadelerini koruyor ve Osmanlı mevzilerini etkili bir şekilde vuruyorlardı. Osmanlı 16. Kolordusu da Melikan yaylasından düşmanı

¹⁶⁹ J. Edward Erickson, age, s.190.

¹⁷⁰ Fevzi Çakmak, age, s.158.

¹⁷¹ Metin Ayışığı, age, s.133.

¹⁷² J. Edward Erickson, age, s.189.

sağ tarafından tehdit ediyordu. 4. Rus Kolordusu, yedi alayla Osmanlı'nın 16. Kolordusu üzerine saldırıya geçmişti. Bunun üzerine 16. Kolordu Masla Deresi'nin batısına çekilmeye mecbur kaldığı gibi 3. kolordu da sağ tarafını tekrar Güldar bölgesine almak zorunda kalmıştı.¹⁷³

Eylül başlarında Osmanlı taarruzu yavaşladı ve 26 Eylül'de tamamen sona erdi. Eylül'ün son günlerinde de 16. Kolordu Muş'tan çekildi.¹⁷⁴ Eylül 1916 itibariyle Rusların bu cephede 702 bin askeri bulunuyordu.¹⁷⁵

8. Tümenin 6 Ağustos 1916'da Muş'ta Rusları mağlup ederek, 4. Rus Kolordusunu geri çekilmeye mecbur ettiği sırada, Osmanlı 2. ve 3. Orduları Muş-Malazgirt istikametinde sıkı bir takip yapmış olsalardı, 5. ve 8. Tümenlerin ve yerli halkın yardımlarıyla Nazarbekof kuvvetlerini imha ederek Ruslara önemli bir darbe indirmek mümkün olabilirdi.¹⁷⁶ 2. Ordu bölgesinde Faik Paşa şehit olduğu gibi, 3. Ordu bölgesinde de Bahattin Paşa hemen hemen aynı sıralarda şehit olmuştu. Bayburt muharebelerinde de 9. Tümenin kahraman komutanı Albay Sabri bir süvari hücumunda şehit düşmüştü. Böylece en büyük komutanlarını şehit verecek derecede ilerleyen bu muharebeler, eylül ortalarında durulmuştu.¹⁷⁷

Her iki taraf tamamen yorgun ve bitkin düşmüştü. Ruslar, bu cephede başlangıçtan bu yana otuz bin asker kaybetmişlerdi. Osmanlıların kaybı da yaklaşık yirmi bin kadardı. Gerçi Ruslar Osmanlı 2. Ordusunu yenememişlerdi. Fakat 2. ve 3. Orduların müşterek harekâtını engelleyerek, bu sene içinde zapt ettikleri mevkiileri elde tutmakta başarılı olmuşlardı. Her iki taraf için, iaşe ve ikmal hususları çok sıkıntılıydı. Muharebe, ilkbahara ertelenmişti. Van gölünün güneyinden Ruslar çekilince 26 Kasım'da 16. Kolordu Vostan'ı almıştı.¹⁷⁸ Fakat 2. Ordu her bakımdan sıkıntı içindeydi.

¹⁷³ Fevzi Çakmak, age, s.159.

¹⁷⁴ J. Edward Erickson, age, s.189.

¹⁷⁵ M. Şükrü Hanioglu, age, s.180.

¹⁷⁶ Metin Ayışığı, age, s.133.

¹⁷⁷ Fevzi Çakmak, age, s.161.

¹⁷⁸ Fevzi Çakmak, age, s.161.

Yiyecek, nakliye, giyecek ve teçhizat sıkıntıları en üst seviyeye varmıştı.¹⁷⁹ Yiyecek sıkıntısı öyle bir noktaya varmıştı ki bir süre sonra atların yenilmesine izin verilmişti.¹⁸⁰

Bu sıkıntılar üzerine Suriye’de adeta devlet içinde devlet konumunda olan Cemal Paşa’dan yardım istenilmesine karar verilmişti. Albay İsmet Bey ve Ali Fuat Paşa Cemal Paşa’nın yanına vardıklarında Albay İsmet Bey’in ‘bari gidip perişan halimizi devletin sahibine haber vereyim’ demesi üzerine Cemal Paşa derhal ne gerekirse verilmesi emrini vermişti ve bunun üzerine çok sayıda deve, yüzlerce araba, hayvan, binlerce kat elbise, ayakkabı, erzak, ilaç vb. bir çok şey 2. Ordu birliklerine gönderilmişti.¹⁸¹

3 Kasım 1917’de açlıktan 2. Ordu cepheyi geri çekmeye mecbur kalmıştı. 2. Kolordu Murat nehri güneyindeki, Genç-Hon hattına; 4. Kolordu Yağlıaç mntikasına çekilmişti. Masla-Maskan-Sığı-Kığı hattı, zayıf ileri birliklerle tutulmaya devam ediliyordu. Vehip Paşa, bu tertibe itiraz ederek Bingöl Boğazı’nın Ruslara kaptırılmaması, 2. Ordunun merkez ağırlığının Murat nehrinin kuzeyinde bulundurulmasının şart olduğunu söylemişti. Fakat iki taraf da açlıktan ve kışın şiddetinden dolayı geri çekildiği için ilkbahara kadar böyle bir tehlike yoktu. Bu sırada 7. ve 53. Tümenler 2. Ordudan ayrılarak Filistin’e sevk olunmuşlardı. Şiddetli kış, fırtına, kar yüzünden Rus askerleri de iase takviyesinde bulunamamıştı. Kışın Rus askerleri eşek ve köpek eti yemişler. Hatta leşleri pişirip yiyecek derecede mahrumiyetlere uğramışlar. Kışın birkaç defa ikmal askerleri alındığı halde, Rus 4. Avcı Tümeni şubatta mevzilerinden dönerken, ancak üçte bir mevcutla yaklaşık beş bin askerle geriye gidebilmişti. Mevcudun üçte ikisi cephede açlık ve soğuktan yok olmuştu. 4. Tugayları, Şeytan dağlarında don yüzünden çok kayıp vermişti. Ölen pek çok kişiye bir de ikbaharda ortaya çıkan tifüs bulaşıcı hastalığı eklenince Rus ordusunun geri kalanı da büyük bir zayıflık vermişti. Kış mevsimi süresince Rus ordusu yaklaşık olarak yüz bin kayıp vermişti. Osmanlı birliklerinin mevcutlarının azlığı ve Ruslar gibi ikmal erleri alamaması sebebiyle 2. Ordunun kışın açlık ve soğuktan kaybı, Rusların

¹⁷⁹ Metin Ayışığı, age, s.137.

¹⁸⁰ Fevzi Çakmak, age, s.161.

¹⁸¹ Metin Ayışığı, age, s.137.

yaklaşık üçte biri kadar olmuştur.¹⁸² Buna rağmen Osmanlı Ordusu'nun 1916 yılındaki kaybı yaklaşık yüz bin kişi civarında olmuştur.¹⁸³

Kendi ordusuyla İkinci Ordu'nun sağ tarafında dövüşen Mustafa Kemal, çarpışmanın en hareketli yerindeydi. Bir ara, askerleriyle beraber, çevrelerini neredeyse büsbütün kuşatan bir süngü ormanı arasında, büyük bir piyade kuvvetiyle göğüs göğüse savaşmak zorunda kalmış. Ancak, soğukkanlılığı ve kendi süngüsünü bütün gücüyle kullanması sayesinde, bu çarpışmadan sıyrılmış ve böylelikle muhtemel bir ölümden veya esaretten kurtulmuş. Sonrasında da sorumluluğu üzerine alarak genel bir geri çekilme emri vermiş. Rusların, arkadan gelemeyeceklerine güvenirmiş. Gerçekten de öyle olmuş. Emir dışı hareketiyle tehlikeye atmış olduğu meslek hayatı, böylece kurtulmuş. Geri çekilme sırasında yanı başında bulunan bir erin, komutanlarının amma da korkak olduğunu, ne güzel Rusları öldürdüğü bir sırada geri çekilme emrinin neden geldiğini anlamadığını söylediği bir sırada Mustafa Kemal bunları duyunca 'Pekala, ama savaş bir tek senin Rusları öldürmenle kazanılmaz. Kocaman bir ordu bu. Geri çekilmesinin belki de, senin anlayamadığın bir nedeni vardır' demiş. Bu asker komutanların çok önceden kaçmış olacaklarını tahmin ettiği için bir komutanla değil de arkadaşıyla konuşur edasıyla kim olduğunu sorup komutan cevabını alınca şaşırılmış ve 'öyleyse durum başka olabilir' demiş.¹⁸⁴

Enver Paşa'nın Orta Asya'ya girmek amacı ile 22 Aralık 1914'te başlattığı Sarıkamış Taarruzu, Balkan Savaşları'nda olduğu gibi lojistik fiyaskodan dolayı 17 Ocak 1915'te çok büyük bir felaketle sonuçlanmıştı. 1916 yılının ocak ayında da Rusya Doğu Anadolu Bölgesinde çok geniş bir alanı işgal etmişti.¹⁸⁵ Zaten Sarıkamış hareketine katılan 90 bin askerden 60 binden fazlası çoğu soğuktan olmak üzere donarak ölmüştü.¹⁸⁶ Savaş esnasında Anadolu'nun hemen her tarafında, daha 1914 Mayısından itibaren lekeli humma, dönüslü humma, tifo, dizanteri tek tük vakalar veya

¹⁸² Fevzi Çakmak, age, s.161-162.

¹⁸³ J. Edward Erickson, age, s.190.

¹⁸⁴ Lord Kinross, *Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, Çev. Necdet Sander, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2010, s.130.

¹⁸⁵ Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı İmparatorluğunun Paylaşılması*, Kalite Matbaası, Ankara 1976, s.15-16.

¹⁸⁶ Atatürk Araştırma Merkezi, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, Ankara 2008, s.82.

küçük salgınlar halindeydi. Özellikle lekeli humma, doğunun en büyük afeti olmuştur.¹⁸⁷

Mustafa Kemal Paşa'nın yaveri Şükrü Tezel, Muş ve Bitlis'in geri alındığı çarpışmaları şöyle anlatmıştır: Karargahı Bitlis deresi içinde bulunan 5. Fırka'ya bağlı kuvvetlerin tutmuş olduğu bütün cephe boyunca başlayan taarruz hareketi, düşmanı, tutunabildiği yerlerden söküp atarak çok kısa bir süre içinde, yani taarruz başladıktan üç gün sonra, Bitlis geri alınmıştı. Rusların, Bitlis'i elden bırakmamak için gösterdikleri sıkı direnişin kırılması karşısında ileri harekate devam edilerek Bitlis'in geri alınmasından iki gün sonra da Van Gölü kıyısındaki Tatvan birliklerimiz tarafından gerialınmış ve düşman 30-40 kilometre kadar daha gerilere çekilmeye mecbur bırakılmıştı. 8. Fırka kuvvetleri de Bayrakaltı mevkiinden aynı tarihte taarruza geçerek her iki cephedeki savaşlar sonunda, Bitlis ve Muş'un geri alınmasına ve düşmanı bu cephede de hayli geri atarak Muş ilerisinde yeni savunma hattı kurulmasına muvaffak olunmuştu.¹⁸⁸ Birbirini izleyen yenilgiler arasındaki tek Osmanlı zaferi olan Muş ve Bitlis'in geri alınması üzerine Mustafa Kemal'e kazandığı bu başarıdan dolayı Altın Kılıç madalyası verilmiştir.¹⁸⁹

Bu cephedeki çarpışmalarda her iki taraftan da çok fazla sayıda asker hayatını kaybettiği ve on binlerce yaralı bırakıldığı, bunların yanı sıra yine on binlerce askerin de hastalıklarla boğuşmaktan hayatını kaybettiği göz önünde bulundurulduğunda bu cephe için ne kesin bir kazanan ve ne de kesin bir kaybedenden bahsedilebilir. Fakat savaşın başlarında ve bilhassa 1916 senesinde Osmanlı Ordusu çok ciddi darbeler almış, hem düşman kuvvetlerinin çok üstün olması hem de Osmanlı Ordusunun yanlış taktikler belirlemesi sonucu Osmanlının 2. ve 3. Orduları neredeyse imha olacak duruma gelmişlerdir. Silvan'a baktığımız zaman da savaşta bir ara neredeyse işgale uğrayacakken tekrar Muş ve Bitlis'in geri alınması üzerine tehlike bertaraf edilmiştir. Silvan işgale uğramamış fakat tüm varlığıyla savaşa katıldığı ve savaşın hareket merkezi olduğu için neredeyse tüm kaynaklarıyla tükenme noktasına gelmiştir.

¹⁸⁷ Fevzi Çakmak, age, s.315.

¹⁸⁸ Şevket Beysanoğlu, age, s.785.

¹⁸⁹ Lord Kinross, *Atatürk, Bir Milleti Yeniden Doğuşu*, Çev. Necdet Sander, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2010, s.131.

C- SAVAŞIN SONU VE SİLVAN

Rusya'da İhtilal ve Ateşkes

1916 yılı Osmanlılar için çok kötü sona ermişti. Erzurum, Trabzon ve Erzincan gibi önemli kentler yitirilmiş, Diyarbakır'ın yitirilmesine ramak kalmıştı.¹⁹⁰ Savaş sona erdiğinde ekonomik anlamda dünyanın hemen her köşesinde bir gerileme olduğu net olarak anlaşılıyor.¹⁹¹ Rusya'da ihtilalin başlamasından sonra, düzen daha da çok bozulmaya yüz tuttu. Rus sığınmacıları çoğaldı. Rusya'da Kerenski Hükümeti kurularak Çar iktidardan uzaklaştırılmışsa da Ruslar, henüz muharebeden tamamıyla çekilmemişlerdi. Rusların 1917 kışında, yüz bin can kayıplarına rağmen, yine de sayıları yüz doksan bin'e ulaşıyordu. Bunu, Rusya'dan gelen ikmal askerleriyle iki yüz elli bin er ve 470 topa tamamlamışlardı. Ancak, bu kuvvetle taarruzda, kendilerini zayıf görmelerinden ve fazla kuvveti de besleyememelerinden dolayı atıl kalmışlardı.¹⁹² 1917'deki Bolşevik İhtilali ile Osmanlılar Doğu Cephesi için büyük beklentiler içine girmişlerse de¹⁹³ diğer cephelerdeki yenilgiler buna fırsat vermemiştir. 7 Kasım 1917'de Lenin yandaşlarının Kerenski'yi devirmeleri üzerine, Rusya'ya hakim olan Bolşevikler, barış anlaşması imzalanması hazırlığına başladılar ve 18 Aralık 1917'de Erzincan'da Ruslarla önce ateşkes, ardından da Brest-Litovsk Antlaşması imzalanmıştır. 3 Mart 1918 tarihinde imzalanan bu antlaşmaya göre Rus ordusu Doğu Anadolu'yu boşaltacak, Osmanlı ordusu kontrolü ele alana kadar bölgede güvenliği sağlayacaktır. Ermeni çeteleri silahsızlandırılarak dağıtılacak, Kars, Ardahan ve Batum'un geleceği burada yaşayan halkın isteğine göre belirlenecek, şimdye kadar Rusya ile imzalanmış olan bütün antlaşma hükümleri yürürlükten kalkacaktı.¹⁹⁴ Ancak diğer cephelerde savaş henüz sona ermemişti. Osmanlı ordusu Kafkaslarda ilerlerken güneyde gerilemekteydi, Irak'ta İngilizler Mart 1917'de Bağdat'ı ve ertesi yılın Mayısında Kerkük'ü ele geçirdiler. Mısır'dan kalkan İngiliz seferi birlikleri Filistin'e gelip Ekim 1918'de Şam,

¹⁹⁰ J. Edward Erickson, age, s.194.

¹⁹¹ Oral Sander, *Siyasi Tarih, İlk Çağlardan 1918'e*, İmge Kitabevi, İstanbul 2006, s.393.

¹⁹² Fevzi Çakmak, age, s.231.

¹⁹³ Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Second Edition, Oxford University Press, London 1968, s.238.

¹⁹⁴ Fevzi Çakmak, age, s.237.

Halep ve İskenderun'a yönelmişti. Bu yenilgiler Osmanlı ordusuna diz çöktürdü.¹⁹⁵ Bu yenilgi aynı zamanda İttihat ve Terakki'nin de sonu oluyordu.¹⁹⁶

Antlaşma ve Doğu Cephesi'nde Savaşın Sonu

Beş yıl süren savaş her toplumda olduğu gibi Osmanlı toplumunda da muazzam bir etki ortaya çıkarmıştır.¹⁹⁷ 1918 gözünde İtilaf kuvvetleri savaşa artık son verecek bir hamle yaptılar. 18 Eylül 1918'de Filistin'de İngilizler büyük bir taarruz başlattılar. Zaten Enver'in bütün ağırlığı Kafkasya'ya vermesi yüzünden güneydeki cepheler iyice zayıflamıştı. İngiliz taarruzu üzerine Osmanlı cephesi paramparça oldu.¹⁹⁸ Fakat asıl darbe General Milne komutasındaki birliklerin Trakya ve İstanbul'u tehdit edecek şekilde Bulgaristan'daki ilerlemesiydi.¹⁹⁹

Filistin Cephesi Komutanı Von Sanders çekilmeyi ve Suriye'nin güney sınırına yakın olan Şam'ın güneyinde cephe oluşturulmasını emretti. Bunun olamayacağını görünce, Humus'ta toparlanılmasını istedi. Oysa emri altındaki VII. Ordu Komutanı Mustafa Kemal, Suriye'nin kuzey sınırına yakın Halep'e çekilmek üzere emir veriyordu. Von Sanders bu açık itaatsizliğin nedenini sorunca, Mustafa Kemal Suriye'nin bir Arap ülkesi olduğunu, önemli olanın Anadolu'yu savunmak olduğunu söyleyerek Cephe Komutanlığından çekildi. Komutanlık önce fiilen, sonra resmen Mustafa Kemal'e kaldı. Halep'e gelen Mustafa Kemal, evlerden Osmanlı askerinin üzerine ateş edildiğini görünce, yeni cepheyi Halep'in de kuzeyine aldı. Hatay'ı içine alan bu cephe İngiliz saldırılarına dayandı. Batı Cephesinde de Bulgaristan'ın savaştan çekilmesi üzerine 4 Ekim'de Osmanlı Devleti, Almanya ve Avusturya-Macaristan ABD Başkanı Wilson aracılığıyla barış istediler. 1917 başında Sait Halim'in sadrazamlıktan

¹⁹⁵ William Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset, 1789'dan Günümüze*, trc.Ahmet Fethi, Hil Yayın, İstanbul 1996, s.53.

¹⁹⁶ Metin Heper; Nur Bilge Criss, *Historical Dictionary of Turkey*, Historical Dictionaries of Europe No:67, The Scarecrow Press, Inc., Lanham, Maryland • Toronto • Plymouth, United Kingdom 2009, s.24.

¹⁹⁷ Feroz Ahmad, *Modern Türkiyenin Oluşumu*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2008, s.52.

¹⁹⁸ Sina Akşin, *Türkiye Tarihi, Çağdaş Türkiye 1908-1980*, C.IV, Cem Yayınevi, İstanbul 2007, s.65.

¹⁹⁹ J. Edward Erickson, age, s.275.

çekilmesinden beri o mevkide bulunan Talat Paşa da o gün istifasını Vahdettin'e sundu.²⁰⁰

13 Ekim 1918 günü, Madrid'deki Osmanlı maslahatgüzarı, Osmanlı Devleti'nin savaştan çıkarılması için Başkan Wilson'un yardımını talep etmek üzere İspanyollardan yardım istedi.²⁰¹ 30 Ekim 1918 günü Limni Adasının Mondros Limanı'nda mütareke antlaşması imzalandı.²⁰² Galipler arasında çok sayıda fikir ayrılığı ve rekabet alanı bulunuyordu. Sonuçta İngilizlerin öne sürdüğü koşullar Osmanlı heyeti tarafından kabul edildi.²⁰³

Osmanlı tarafını Bahriye Nazırı Rauf Bey ve İtilaf Devletlerini İngiliz Amiral Caltorpe temsil ediyordu. Antlaşmanın birçok maddesi vardı. En önemlileri, Boğazların açılması ve İtilafın güvenliği için Osmanlı ülkesinin istediği noktalarını işgal edebilme hakkıydı (madde 7). Boğazların açılması demek, Osmanlı başkentinin İtilaf donanma ve ordularının denetimine girmesi demektir. Rauf, İstanbul'a gelecek İtilaf donanmasında Yunan gemilerinin bulunmamasını istediysede, bunu antlaşmaya sokamadı. İtilaf devletleri gerekçe gösterme gereksinmesini bile duymadan başta İstanbul olmak üzere istedikleri yerleri işgal etmelerinin yanında önemli noktalara küçük birlikler veya denetim subayı adını taşıyan görevliler yerleştirmişlerdir.²⁰⁴

Antlaşma maddelerinden biri de Ermeni Kentleri olarak tanımlanan Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Mamuret el-Aziz, Van ve Bitlis'te bir olay çıkması durumunda oralara müdahale edilecek olmasıydı.²⁰⁵ Kaldı ki bu altı vilayette 1890 yılında İngilizlerin kendi uzmanlarına yaptırdıkları nüfus sayımına göre Ermeni nüfusu 566.297 kişi ile %31 iken bu illerdeki müslüman nüfusu 1.233.402 kişi çıkmıştı.²⁰⁶ Osmanlı ordusuna yoğun bir terhis ve silahsızlandırma uygulaması yapıldı. Silah ve cephaneler koruma altındaki depolara konuluyordu. Bazen de tüfek mekanizmaları, top kamaları

²⁰⁰ Sina Akşin, age, s.65.

²⁰¹ J. Edward Erickson, age, s.275.

²⁰² Sina Akşin, age, s.69.

²⁰³ J. Edward Erickson, age, s.275.

²⁰⁴ Sina Akşin, age, s.69.

²⁰⁵ The Cambridge History of Turkey, Volume 4, *Turkey in the Modern World*, Edited by Reşat Kasaba, Cambridge University Press, The Edinburgh Building, Cambridge, United Kingdom 2008, s.119.

²⁰⁶ Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi, İttihat ve Terakkinin Etnisite Mühendisliği 1913-1918*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s.101.

sökülerek işe yaramaz hale getiriliyordu. Özellikle de ilk zamanlar İngilizler ve Fransızlar Anadolu halklarına sömürge halkı muamelesi yapmaya çalıştılar. Zaman zaman bu insanlara karşı oldukça küstahça davranmakta birbirleriyle yarıştılar. Kamu binalarının, hatta özel evlerin boşaltılması için 24 saat gibi süreler tanıdılar. Azınlıklardan yana olduklarını belli etmek için, onların müslümanlara karşı ölçsüz davranışlarını özendirdiler. Onları müslümanlara karşı kullandılar. Oysa, bu azınlıklara da yapılmış büyük bir kötülüktü. Çünkü kendileri bir gün çekip gideceklerdi ve bu toprakların insanları yine baş başa kalacaklardı. İtalyanların işgali daha uyarcaydı, hatta kendilerini sevimli gösterecek davranışlar göstermeye çalıştılar. Fransızların yolları İngilizlerden ayrılınca önceki davranışlarından vazgeçtiler. Yunan işgali ise çok zalimceydi.²⁰⁷ 13 Kasım 1918'de İtilaf Kuvvetleri İstanbul'a gelip askeri bir idare tesis ettiler. 1919 baharında da işgaller başlamıştı.²⁰⁸

²⁰⁷ Sina Akşin, age, s.69-70.

²⁰⁸ The Cambridge History of Islam, Volume IB, *The Central Islamic Lands Since 1918*, Cambridge University Press 2008, Transferred to Cambridge Histories Online in 2004, s.527.

C-ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN SİLVAN'DAKİ YAŞANTISI

Mustafa Kemal Paşa, Silvan'da bulunduğu süre içinde mülkiyeti o tarihlerde Hazrolu Mehmed Budak Bey'e ait olup sonradan çiftçi Emin Yörük'e intikal etmiş olan evde kalmış.²⁰⁹ (bkz Resim 18) Karargah binası ise, Silvanlı Sadık Üstün Bey'e ait olup günümüzde Gazi İlköğretim okulu olarak kullanılan bina idi.²¹⁰ (bkz Resim 19)

Silvan Kazım Karabekir İlkokulu eski müdürü Mehmed Çelik, babası Kasım Çelik'ten naklen Mustafa Kemal Paşa'nın Silvan'daki yaşantısıyla ilgili şu bilgileri vermiştir: 'Mustafa Kemal Paşa, haftada, bazen on günde bir, bizim manifatura mağazasına gelir, oturur; Sadık Bey'le (bkz resim 20) tavlâ oynardı. Bir gün Rusların Muş'un Şinik ve bazı şimal köylerini işgal ettikleri ve köylülere işkence yaptıkları haberi geldi. Paşa, hemen cepheye gitti, bu köyleri işgalden kurtardı ve bir miktar Rus askeri esir alarak Silvan'a döndü. Mustafa Kemal Paşa beraberinde iki yetim kız getirmişti. Bu kızlar 9-10 yaşlarında olup, Paşa'nın emriyle halen Zekeriya Öztekin'e ait olan evde yaşlı, kimsesiz bir kadınla oturuyorlardı. Kendilerine Katar Komutanı (Levazım Müdürü) Şevki Bey bakar, geçimlerini sağlardı. Bu kızların isimleri Nigar ve İkbâl idi. Bir gün Paşa'nın Levazım Müdürü Şevki Bey, bizim bahçede iki kavak ağacı kestirdi. Ben engel olmak istedim. Beni azarladı ve bir tokat attı. Sabahın erken saatleriydi. Ben de gidip Paşa'nın evinin kapısını çaldım. Kapıyı açan Paşa, ne istediğimi sordu, durumu anlattım. Paşa çok üzüldü ve 'bir dakika bekle' diyerek içeri girdi. Dönüşünde iki altın getirerek 'al çocuğum bunlar senin kesilen kavaklarının parası' dedi. Sonradan duyduğuma göre, Şevki Bey'i de epey azarlamış. Ben o zaman henüz pek gençtim. Paşa'nın bu davranışına hayran kalmıştım. Paşa, halkı seven, adaleti seven bir zattı.'²¹¹

²⁰⁹ Bu ev şu anda yerleşime ve ziyarete kapalıdır

²¹⁰ Şevket Beysanoğlu, *Kültürümüzde Diyarbakır*, Ankara 1992, s.40.

²¹¹ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, Akkoyunlular'dan Cumhuriyete Kadar*, 2. Cilt, Neyir Matbaası, Ankara 1990, s.786-788.

Mustafa Kemal'in Silvan'daki yaşamı ile ilgili olarak Hazrolu Seyfettin Budak iki hatırasını nakletmiştir: 'Mustafa Kemal Paşa 16. Kolordu Komutanı olarak Silvan'a geldiği günden itibaren onu meşgul eden önemli işlerden biri de ordunun erzak ve iaae durumu idi. Paşa ailemizden en çok Mehmet Bey'le muhabere eder, Hazro'ya geldikçe ona misafir olurdu. Bir gün yine karargah subaylarıyla birlikte Hazro'ya geldi ve Mehmed Bey'e (bkz resim 21) misafir oldu. O gün, öğle yemeğinde çok çeşitli ve nefis yemeklerle ağırlanan Paşa, sofraya davet edildiği zaman 'asker cephede aç iken ben bu nefis yemekleri yiyemem' diyerek sofraya oturmadı. Mehmed Bey hemen ortaya atıldı 'Paşam, askerin bir aylık ekmek ihtiyacı teminini üzerime alıyorum, siz yeter ki bizi bu şereften mahrum etmeyin' deyince hep birlikte yemeğe oturdular. Hemen o gün Mehmed Bey sekiz yüz kile (bir kile üç yüz kilodur), Hatip Bey dört yüz kile, durumu müsait olan halktan da beş yüz kile buğday toplanarak Levazım Müdürü Şevki Bey'in emrine verildi. Mehmed ve Hatip Beyler bölgeyi dolaşarak kolordunun ekmek ihtiyacının bir aylığını temin ettiler. Yine bir gün Paşa, Mehmed Bey'le sohbeti sırasında sordu 'bir gün bu taraflara gelirim Hazro dağları beni saklar mı?' Mehmed Bey şu cevabı verdi 'biz de, Hazro dağları da hepimiz sana feda, emrindeyiz Paşam.'²¹²

Silvanlı Fatma Nineden Mustafa Kemal'in Silvan'daki yaşamı ile ilgili şunlar aktarılmıştır: 'Mustafa Kemal Paşa Silvan'a geldiği zaman ben 10-12 yaşlarımda idim. Paşa'nın çadırı Sadık Bey'in konağının önünde idi (bkz resim 22). Paşa ile Sadık Bey kan kardeşi olmuşlardı. Birbirlerini çok sevdiklerinden Paşa, Sadık Bey'in oğlu Recep'in de kirvesi olmuştu. Biz çocuklar, her gün Paşa'nın çadırının önünde toplanır, kendisini görmek için saatlerce beklerdik. Paşa, çadırından çıktığında bizleri okşar, şeker verir, fakirlere elbise dağıtırdı. Bir gün, Hazro'lu Mehmed Bey, bizim eve geldi. Mustafa Kemal Paşa'nın bana gönderdiği elbiseyi ve yüzüğü verdikten sonra, büyük anneme 'Mustafa Kemal Paşa bu kız evlatlık almak istiyor' dedi. Nennem bu bulunmaz istek karşısında hem sevindi hem üzüldü ve ağlayarak 'bu kız, yedi şehidin hatırasıdır, babam, amcalarım, dedem hep şehit oldular, bir bu kız kaldı, nasıl vereyim' cevabını verdi. Böylece bu büyük şansını yitirmiş oldum. Hala o büyük insanın nurlu yüzü gözümün önünde durur. Evlatlığı olmamanın ezikliği var içimde. Mustafa Kemal

²¹² Şevket Beysanoğlu, *Kültürümüzde Diyarbakır*, Ankara 1992, s.41.

Silvan'dan ayrıldıktan sonra tüm Silvanlılar üzüldü ama en çok üzülen de kirvesi Sadık Bey'in oğlu Recepti. Üzütüsünden hastalanarak yatağa düştü, vefat etti. Bunun üzerine Sadık Bey, ben bu konağı yakacağım bütün sevdiklerim yokken ne yapayım konağı demiş. Durumdan haberdar olan Mustafa Kemal Paşa hemen Sadık Bey'e haber göndererek (bkz resim 23) konağı yakmasın, yalnız bir müddet için Silvan'ı terk etsin demiş. Buna uyan Sadık Bey Silvan'dan ayrıldı iki yıl Halep'te kalarak tekrar Silvan'a döndü.²¹³

Mustafa Kemal ile ilgili olarak Kulp'lu Hakkı Tel şunları anlatmıştır: 'Babam Sabri, Mustafa Kemal Paşa'nın milis kuvvetlerinde binbaşı idi. Kulp'taki büyük evimizi hastane için boşaltarak Paşa'nın emrine verdi. Paşa Şin Yaylası'nda çadırını bir ceviz ağacının altına kurdurmuştu. Temmuz ayında Ruslar taarruza geçtiler; 8'inci Fırka çok zayıf verdi. Darakuluk'ta yapılan bu savaşta Alay Kumandanı Recai Bey şehit oldu. Mersinli Binbaşı Turgut Bey bacağından yaralandı. Hastane olarak kullanılan evimize getirildi; tedavi sırasında o da öldü. 8'inci Fırka Kumandanı Rifat Bey'le Anduk dağına çıkıldı. Rus taarruzunu durdurmak için tedbirler düşünüldü.²¹⁴

Kulp'lu Hacı Süleyman Uğur'dan şu bilgiler aktarılmıştır: 'Rusların ilerlemek istedikleri üç yol vardı: Bitlis yolu, Kulp yolu ve Çapakçur (Bingöl) yolu. Bunların en önemlisi Kulp yolu idi. Buradan geçerlerse Diyarbakır'a varırlardı. Kordik Rusların, Kozma dağı bizim kuvvetlerin elinde idi. Şin yaylasında Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları toplandılar. Rusları vadi içine çekmek için geri çekilmeyi planladılar. Ruslar Pomak'a gelmeden ateş edilmemesine, böylece tamamen pusuya düşmelerinin sağlanmasına karar verdiler. Yedi aşiret Rus kuvvetlerine karşı cephe aldı. 14 yaşından yukarı herkes silah altına alındı. Aşiretin, daha doğrusu milis kuvvetlerinin başında, Konuklu Şeyh Muhammed Emin bulunuyordu. 8'inci Fırka ile Kulplular ve milis kuvvetleri, Ruslara karşı kahramanca çarpıştılar ve Rusları yendiler.'²¹⁵

²¹³ Kara-Amid, *Atatürk Yılında Diyarbakır*, Diyarbakır, 1982, s. 49-50. Derleyen: Aşye Begül.

²¹⁴ Şevket Beysanoğlu, *Kültürümüzde Diyarbakır*, Ankara 1992, s.42.

²¹⁵ Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, Akkoyunlular'dan Cumhuriyete Kadar*, 2. Cilt, Neyir Matbaası, Ankara 1990, s.790.

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı tüm dünyayı etkileyen ve sınırların yeniden çizilip son imparatorlukların yıkılarak yeni ulusal devletlerin kurulduğu bir düzen getirmiştir. Hammadde ve sömürge yarışında olan devletlerin anlaşmazlıkları sonucu patlak veren bu ilk dünya harbi, ardında milyonlarca ölü ve yaralı bırakarak, dünya ekonomisini felç ederek yeni bir dünya düzeni ve yeni idare şekillerini beraberinde getirerek sona ermiştir. Bu dünya harbi tüm devletler gibi Osmanlı Devleti'ni de çok derinden sarsmış, birçok ulusun ayrılıp yeni devletler kurmasına neden olmuş, arkasından çok büyük krizler ve problemler bırakmıştır. Ardından da tüm bunlara dayanamayan devlet yıkıma uğramış ve yıkıntıları üzerinde yepyeni bir Cumhuriyet kurulmuştur.

Bu savaşta Doğu Cephesi sınırları içinde kalan Silvan ise 16. Kolordu'nun merkezi konumunda olup önemli işlevler görmüştür. Kolordunun sevk ve idare merkezi olan Silvan, konumu itibariyle de sağlam bir mevkie konuşlanmış olduğundan, savaş boyunca hiç işgale uğramadığı gibi düşman kuvvetlerinin durdurulduğu yer olmuştur. Özellikle de Mustafa Kemal'in Silvan'a gelerek komutayı üstlenmesinden sonra Silvan, savaşın seyrine etki etmiş ve Muş ve Bitlis düşman işgalinden kurtarılmıştır. Silvan'ın bir başka önemli işlevi de hem insan gücüyle hem de tüm varlığıyla savaşa destek vermiş olması ve bu yönden gelen tüm saldırıların püskürtülerek düşmanın durdurulmasının sağlanması olmuştur.

Savaşın başlarında her ne kadar Rus baskısı net bir şekilde kendini gösterse de, ortalarından itibaren beliren Rus ihtilali sayesinde bu baskı giderek azalmış ve 1917 yılında antlaşma ile sona ermiştir. Savaşın sonuna kadar direnen ve savaşın seyrine etki eden Silvan, savaşta çok sayıda şehit ve yaralı vermiş, tarım ürünleri ekilemediğinden ciddi anlamda ekonomik sıkıntılar yaşanmış, savaş sırasındaki olumsuz koşullar ve tıbbi yetersizliklerden dolayı bir çok insan da salgın hastalıklardan telef olmuştur. Bununla birlikte Silvan, savaşta 16. Kolordunun merkezi olması ve Mustafa Kemal'in burada bulunması itibariyle çok önemli işlevler görmüştür.

۵

خادمه العظمى
مکتوبه
عدد

دیار بکر ولایتیہ دارالعلوم سنیہ تدریس در

بہار علیہ سیوانہ دیالو قلعہ ازہرہ عائدہ اعانہ تدریس مینعت و اذکار
و دعوی مقررہ حقیقت اولیٰ کی راہب مناصی و اہمیت مقررہ جید وضعہ راجعہ
طاسی ازین در تمام حکومت ازہرہ کی اتصالہ اقامتہ موضعہ اولیٰ در وقتہ امتیاز
بدرین معدہ مقررہ سیوانہ تاحق مقررہ النامہ جو ازہرہ عہدہ اولیٰ
دیار بکر و ایسی
ایسی

Belge III: Herhangi bir saldırının olmadığı cevaben bildirilmiş

عابہ لکھا تو بہ کتابت جلیتہ

دیار بکر سیوانہ قلعہ مقررہ قلعہ ازہرہ دارالعلوم جامعہ سنیہ اولیٰ دیوبند
سوی اوہ بی بہت غورہ بدل وضع اولیٰ حالہ بکری سدر جامعہ افری و بریلہ کنہ ہ
ازہرہ بوز قلعہ جامعہ جامعہ ازہرہ بوز جامعہ مقررہ مضابط و سازاں
درین مراجعت اولیٰ کویہ رہے بہ لایہ سولہ اعطاک اراہ و عہدہ فاعہ فاعہ ایلیہ
بہ لایہ مذکورہ دیار بکر مالصیغہ جیغہ موقوفہ ازہرہ جامعہ تعمیر و بریلہ رک دیار بکر
کن کنہ و ایلیہ طوناستہ بویلہ رضا جیغہ اسلام سنیہ جامعہ سنیہ صاعہ عالی اولیٰ
لکھاہ توسی امریہ اعطاک عمرہ عالم شغل اولیٰ عاقتہ سنیہ استاذ رضا الشالی اسلام سنیہ

Belge IV: Silvan'ın Miferket karyesinde yirmi seneden beri sadece bir cami olduğu ve bir cami daha yapılması gerektiği hakkında telgrafnamedir

سیلوانه قضاوت واقع قره بایول باک و قضاوت تولیدی بایول و محمد نظر وفانه اریب بزرگی
 محمود و سلیمان بکله نولیا برانک تجیدی صخره دیارده بولدی قیزنه و وقف مکرر بولدی قیزنه مکرر بولدی قیزنه
 خیلوه الم جیدی اولدی قیزی او جویا معاوضه وقتا مریسک نسو بی بو کاموقف بولدی قیزنه کسیت
 مطولانی اوده اولدی نومرد و ۱۷۰۷ مایه ۱۳۱۳ تا قیلمو امرنامه واریم وضا استمدام جیلدی قیزنه
 واسلین تجیدی برانه ایله کلری استخار قیلدی قیزنه ماده ۱۱۱ صحره اریب مطولابه مریسک واصل بولدی
 مطولابه مکرر نوجیه ایلدی ایلانکه اوزره اراده خدیویدی انقده اولدی و ۱۷۰۷ مایه ۱۳۱۳

Belge VII: Vefat eden iki kardeşin yerine diğer iki kardeşlerinin geçtiği hakkında telgrafname

برلین عهدنامه سنی متعاقب انکیز جتر الممرندن
 متوفی (لیکر) یاشا ، شورای دولت ریشی
 مرحوم سعید پاشا [۱] وارمنی متحیرانندن میناس
 اقدیدن مرکب بر هیئت عناصر مختلفه تک نسبت
 عددیه سی حقیقه تدقیقات رسمیه ده بولمشدر .
 تدقیقات مذ کوره دن مثال اوله رقی دیار بکرده
 یاییلان تحریر نفوسک نتیجه سنی عرض ایدلم .
 ولایت مذ کوره ده (۱۴۰۰۰۰) نفوس تحریر
 ایدلمش بونک (۶۰۰۰۰۰) ی اسلام
 (۲۴۰۰۰۰) ی ارمنی و یهودیدن عبارتدر .

Belge VIII: Kürdistan Gazetesi, 11 Haziran 1919, S.9, s.111.

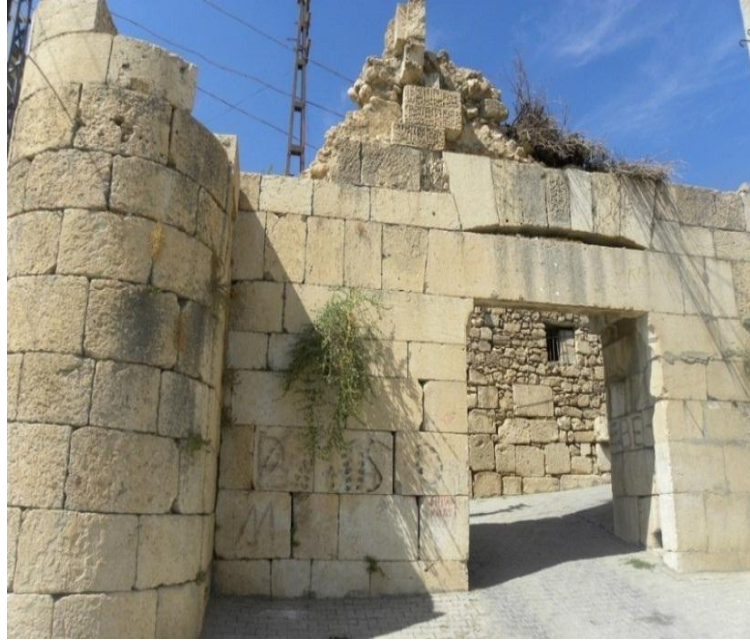
RESİMLER

Resim 1: Yüksek yerlere yapılan evlere bir örnek

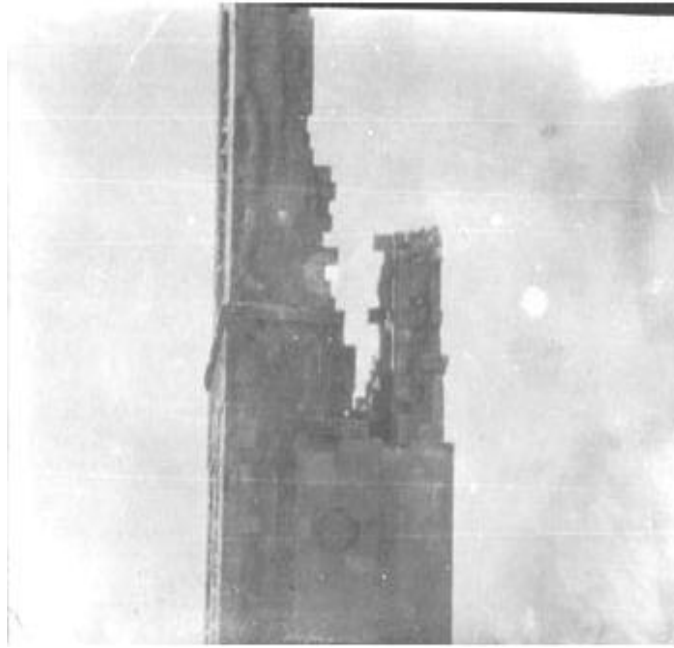
Resim 2: Kalenin günümüzde ayakta kalmayı başarmış ender kesimlerinden biri

Resim 3: Güneye açılan kale kapısının günümüzdeki durumu

Resim 4: Surların yıkıntıları üzerine kurulmuş bir ev

Resim 5: 1911 yılında Kırık Minare

Resim 6: Silvan'ın Başmık Ermeni köyünden saklanan Doğruyam Dano Çetesinin 28 Haziran 1915 günü Milis subayı Hacı Hamit ve yanındaki jandarma ve milis erlerini Şeytan Kaya mevkiinde pusu kurup yok ettiklerinin resmidir

Resim 7: Eyyubi Camiinden günümüze sadece halk arasında Kırık Minare olarak bilinen minaresi kalmıştır

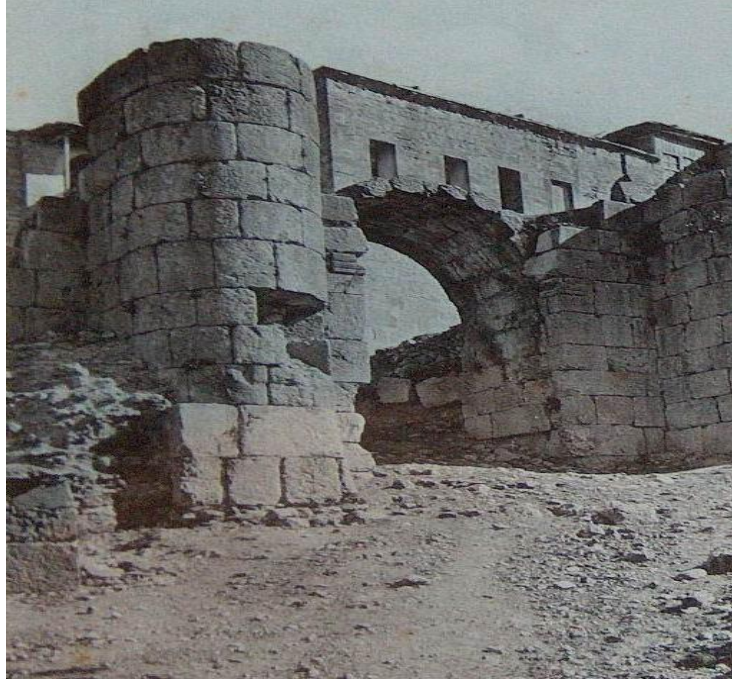
Resim 8: Keledeki kabartmalara bir örnek

Resim 9: Kalenin günümüzdeki durumu

Resim 10: 1911 yılında Silvan Kalesi

Resim 11: Onarımdan önce Güney Kapısı

Resim 12: Günümüzde Silvan Ulu Camii (Selahaddin-i Eyyubi Camii)

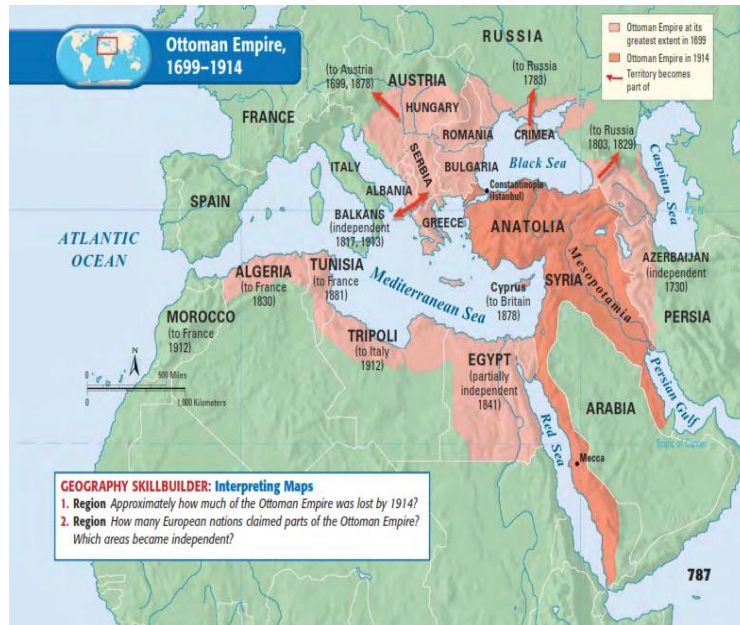
Resim 13: Hasuni Mağaralarından bir görünüm

Resim 14: Günümüzde Malabadi Köprüsü

Resim 15: Kara Behlül Bey (Mira) Camii

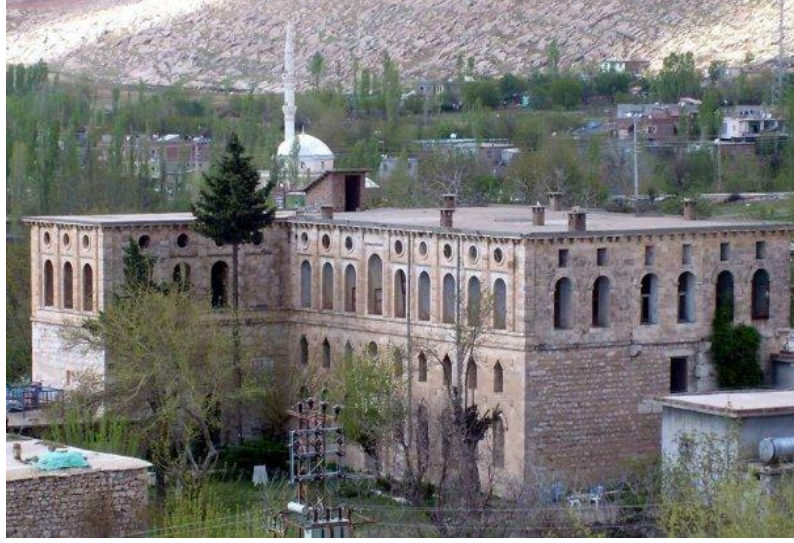
Resim 16: Osmanlı Devleti'nin sınırlarını gösteren haritadır, açık pembe ile gösterilen alanlar en geniş sınırlara ulaşıldığı 1699 yılı sınırlarını gösterirken koyu pembe ile gösterilen ve Anadoluyu da içine alan bölgeler de Osmanlı'nın 1914 yılındaki sınırlarını göstermektedir. Her iki tarihte de Silvan'ın Osmanlı sınırları içinde olduğu görülüyor

Resim 17: Mustafa Kemal Paşa Bitlis'te (28 Ekim 1916)

Resim 18: Mustafa Kemal Paşa'nın Silvan'da iken ikamet ettiği ev

Resim 19: Günümüzde Gazi İlköğretim Okulu olarak kullanılan Mustafa Kemal'in Karargah Binası

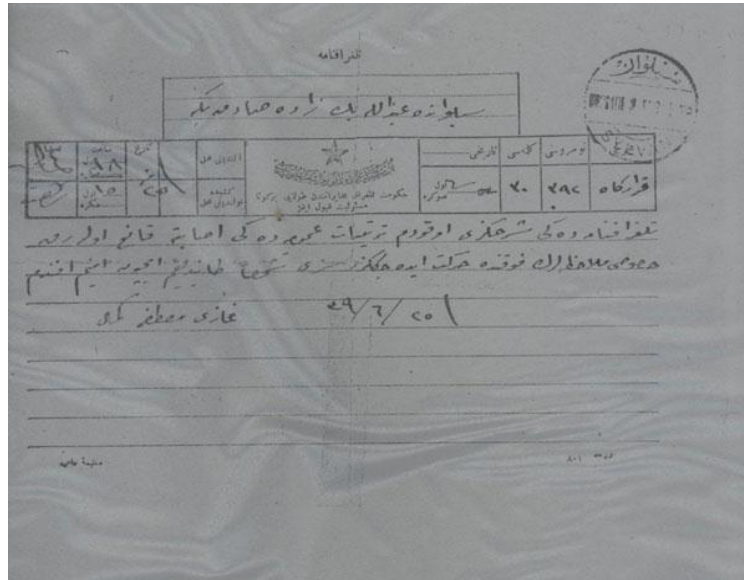
Resim 20: Sadık Üstün Bey

Resim 21: Hazro'lu Mehmet Budak Bey
(Oturun)

Resim 22: Silvan'daki Atatürk evi, onarımdan sonra ziyaretçilere açık durumdadır

Resim 23: Mustafa Kemal'in Sadık Bey'e gönderdiği bir mektup

KAYNAKÇA

I- Arşiv Vesikaları

BOA, Babıali Evrak Odası, 959/71862-2, 15 Mayıs 1897.

BOA, Babıali Evrak Odası, 959/71862, 2-3, 21 Mart 1899.

BOA, Babıali Evrak Odası, 1805/135351/1, 25 Ağustos 1903.

BOA, Babıali Evrak Odası, Sadaret Evrakı, MKT. MHM. 637/12/3, 3 Mart 1897.

BOA, Babıali Evrak Odası, Sadaret Evrakı, MKT. MHM. 637/12/5, 10 Mart 1897.

EV. MKT. CHT. 00050, (Vakıflar Arşivi), 23 Ağustos 1875.

II- Seyahatnameler

Evliya Çelebi, Seyahatnâme, Üçdal Yay. C. III-IV, İstanbul 1986.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Yapı Kredi Yayınları 1450, IV. Kitap, İstanbul 2001.

III- Tetkik Eserler

Abdulgani Efendi (Abdulgani Fahri Bulduk), *Mardin Tarihi*, Afşaroğlu Matbaası, Ankara 1999.

Ahmad, Feroz, *Modern Türkiyenin Oluşumu*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2008.

Akşin Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, Ankara 2009.

Akşin Sina, *Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980*, Cem Yayınevi, İstanbul 2007.

Armaoğlu Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK, Ankara 2003.

Atatürk Araştırma Merkezi, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, Ankara 2008.

Atay, Falih Rifkî, *Zetiburnu*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2004.

Aydemir, Şefket Süreyya, *Tek Adam Mustafa Kemal, Birinci Cilt, 1881-1919*, İstanbul 2008.

Ayışığı Metin, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa*, TTK, Ankara 1997.

Behar, Cem, *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927, Tarihi İstatistikler Dizisi C. 2*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1996.

Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk 1916-1922, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2003.

Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar, 1. Cilt*, Diyarbakır Kültür ve Sanat Yayınları, Yer 1996.

Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, Akkoyunlular'dan Cumhuriyete Kadar, 2. Cilt*, Neyir Matbaası, Ankara 1990.

Beysanoğlu, Şevket, *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, İstanbul 1963.

Beysanoğlu, Şevket, *Kültürümüzde Diyarbakır*, Ankara 1992.

Çadırcı, Musa, *Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856), Tanzimat, Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara 2006.

Çakmak, Fevzi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, Genelkurmay Basım Evi, Ankara 2005.

Çiçek Zeynel Abidin, *Diyarbakır'ın Fethi, Tarihi ve Kültürü*, Diyarbakır Söz Matbaası, Diyarbakır 2007.

Dağ, Rifat, *Sayılarla Diyarbakır*, Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası, Yer 1997.

Diyanet İslam Ansiklopedisi, Diyanet, Ankara 2005.

Diyarbakır İl Yıllığı, 1967, Ankara 1967.

Diyarbakır: Müze Şehir, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.

Diyarbakır Salnameleri, Beşinci Cilt, 1869-1905, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Yayın No: 14, Acar Matbaası, İstanbul 1999.

Diyarbakır Valiliği, *2000'e Beş Kala Diyarbakır*, Diyarbakır 1995.

Dündar, Fuat, *Modern Türkiye'nin Şifresi, İttihat ve Terakkinin Etnisite Mühendisliği 1913-1918*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.

Erickson, J. Edward, *Size Ölmeyi Emrediyorum, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, Kitap Yayınevi, çev. Tanju Akad, İstanbul 2003.

Göyünç, Nejat, *Diyarbakır*, DİA, C. IX, İstanbul 1995.

Hale William, *Türk Dış Politikası 1774-2000*, Çev. Petek Demir, Mart Matbaası, İstanbul 2003.

Hale, William, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset, 1789'dan Günümüze*, trc.Ahmet Fethi, Hil Yayın, İstanbul 1996.

Hanioglu, M. Şükrü, *A Brief History of The Late Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, Oxfordshire 2008, United Kingdom.

Heper, Metin; Criss, Nur Bilge, *Historical Dictionary of Turkey, Historical Dictionaries of Europe No:67*, The Scarecrow Press, Inc., Lanham, Maryland • Toronto • Plymouth, United Kingdom 2009.

Hobsbawn, Eric, *Tarih Üzerine*, çev.Osman Akınhay, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999.

İnan, Afet, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.

İsmet İnönü Hatıralar, Bilgi Yayınevi, Ankara 2009.

Kara-Amid, *Atatürk Yılında Diyarbakır*, Diyarbakır 1982.

Kinross, Lord, *Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, Çev. Necdet Sander, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 2010.

- Kocatürk, Utkan, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, http://www.ataturk.de/turk_Kaynakcali_Ataturk_Guenluegue.pdf
- Kodaman, Bayram, *Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu*, Belgelerle Türk Tarih Dergisi, S. 25, Ankara 1987.
- Korkusuz, M. Şefik, *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, Kent Yayınları, İstanbul 2003.
- Kurat, Yuluğ Tekin, *Osmanlı İmparatorluğunun Paylaşılması*, Kalite Matbaası, Ankara 1976.
- Kütükoğlu, Mübahat S., *Tarih Araştırmalarında Usul*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 1998.
- Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, Second Edition, Oxford University Press, London 1968.
- McNally, Rand, *World History, Patterns of Interaction*, McDougal Littell USA 2009.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı Barışı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Ökçün, A. Gündüz, *Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi 1970.
- Önder, Mehmet, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: 159, Ankara 1975.
- Öztuna, Yılmaz, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1994.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Tarih Deyimleri ve Terimleri sözlüğü*, C. 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.
- Refik, Ahmet, *Kafkas Yollarında İki Komite İki Kıtıl*, haz.Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1998.
- Sander, Oral, *Siyasi Tarih, İlk Çağlardan 1918'e*, İmge Kitabevi, İstanbul 2006.
- Sarı, İbrahim, *Şehrimiz Diyarbakır*, İstanbul 1996

Savcı, Süleyman, *Silvan Tarihi*, Diyarbakır Matbaası, Yer 1954.

Shaw, Stanford J., Ezel Kural, *History of The Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume II: Reform, Revolution and Republic, The Rise of Modern Turkey*, Cambridge University Press 1977.

Stearns, Peter N., *The Encyclopedia of World History: Ancient, Medieval, and Modern*, Sixth Edition, Boston: Houghton Mifflin Company, 2001.

Şeref Han, *Şerefname (Kürt Tarihi)*, çev. M. Emin Bozarslan, Deng Yay., İstanbul 1997.

The Cambridge History of Islam, Volume IB, *The Central Islamic Lands Since 1918*, Cambridge University Press 2008, Transferred to Cambridge Histories Online in 2004.

The Cambridge History of Turkey, Volume 4, *Turkey in the Modern World*, Edited by Reşat Kasaba, Cambridge University Press, The Edinburg Building, Cambridge, United Kingdom 2008.

The Encyclopaedia of Islam, Prepared by a Leading Orientalists, Edited by an Editorial Committee, Under the Patronage of the International Union of Academies, Volume I, A-B, Leiden E. J. Brill, Netherlands 1986.

The Encyclopaedia of Islam, Prepared by a Leading Orientalists, Edited by an Editorial Committee, Under the Patronage of the International Union of Academies, Volume III, H-Iram, Leiden E. J. Brill, London Lusac & Co., Netherlands 1986.

Tekeli, İlhan; İlkin, Selim, *Türkiye Belgesel İktisat Tarihi, 1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2009

Tosun, Hüseyin, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Hayatı*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2003

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler, c.I, İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918*, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1988.

Türkiye Nüfusu, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, Ankara 1928.

Ünalın, Sıddık, *Mervanoğulları Döneminde Diyarbakır*, 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu (20-22 Mayıs 2004), İzmir 2004.

Woodruff William, *Modern Dünya Tarihi*, Pozitif Yay., Çev: Hale Vardar & Arda Vardar, İstanbul 2006.

Yalçın, E. Semih, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihinin Kaynakları*, Berikan Yayınları, Ankara 2007, s.37.

Yediyıldız, Bahaeddin; Tomenendal, Kerstin, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, c.I, Diyarbakır Valiliği, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Pozitif Matbaacılık, Ankara 2008.

Zettersteen, K. V., *Büveyhiler*, İA, M.E.B. Yay., C. II, Eskişehir 1997.

Zürcher, Erik Jan, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, çev.Nüzhet Salihoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.